اِنْ يَّتَّبِعُوْنَ اِلْتفات عن الحضور الی الغیبة لانهم سقطوا عن مرتبة التکلم بهم بالمخاطبة لِاَنَّ السلطان اذا ومر ان یغضب علی احدٍ یا شقل او بالهجر امر ان یخرج عن حضوره اِلَّا الظَّنَّ ان بمعنی ان الظن لها معانی ومن جملتها الکذب کما کتب الکاتب ملامة لانه فی هذا الکتاب

ترجمہ:۔ "هي صرف خيال آهي."

الله تعالیٰ جو هن جملي ۾ مخاطب کان غائب تي رهڻ التفات چيو آهي. چوته اِهي (بُتَ) الهن پوجارين سان مخاطب ٿي گهائڻ جي مرتبي کان ساقط ٿيا آهن، چوته بادشاه جڏهن ڪنهن ماڻهو تي غضبناڪ ٿيو ته سندس حضور مان نڪري ويو. اِلَّا الظَّنَّ:۔ هن مان مراد ڪوڙ آهي. چوته ظَنَّ جون گهڻيون معنائون آهن ۽ من جملتها هن مان مراد ڪوڙ آهي. جيئن قرآن ۾ ڪوڙي لاءِ ملامت آهي.

وَمَا تَهْوَى الْاَنْفُسُ من المشتهيات و التشهی منا عن النفسهم وَاللّٰهِ لَقَدْ اَنْكَرُوا الحقَّ حين جَآءَهُمْ مِّنْ رَّبِّهِمُ الْهُدٰى ۽ الرسول او الکتاب او الدعوة به او حين المعراج او فرضية الصلوٰة عنده او البيان علی حُجِّيَّتِهِ علمهم بان العبارة لا تصح اِلَّا بِهٖ.

ترجمہ:۔ "۽ پنهنجي نفس جي خواهش تي هلي رهيا آهن ۽ الله جو قسم ته) اهڙ تحقيق رحق جو انڪار ڪيائون جڏهن وٽن سندن پالڻهار جي طرفان (بواسطة الرسول) هدايت اچي چڪي."

هَوًى:۔ هت هَوًى مراد خواهشات آهن ۽ خواهش سندن نفسن وٽان آهي.

لَقَدْ جَاءَهُمْ من ربهم الهدیٰ:۔ هدايت مان رسول؟ آهي يا ڪتاب الله سڻڻ جي دعوت ڏيڻ مراد آهي يا معراج جي وقت رمنجڻ جي پڇيل سوال جي حقيقت کي صحيح طرح واضح ڪيڻ مراد آهي) يا الله تعالیٰ وٽان فرض ڪيل فرض ڪيڻ مراد آهي يا

الله تعالیٰ ۽ جو حضرت محمد صلی الله علیه وسلم جنابي هيءَ گاهه بيان ڪري آهي تہ عبادت الله تعالیٰ ۽ کا مسعودِ پين جي لاءِ صحيح نہ آهي.

اَمْ منقطعة بِلْ انسانِ ما تمنّیٰ ۽ من الشفاعة الالهية ونكتة التمنی لاتخلوعن تهكم لان التمنی علی الممتنعات وان كان بالممكنات بالقرآن اومن مثل قولهم لَئِنْ رُجِعْتُ اِلیٰ رَبِّیْ اِنَّ لِیْ عِنْدَهٗ لَلْحُسْنیٰ ۽ ۴۲ الهم يقولون لئن كان معاد بعث فنحن احسن حالاً من محمد ۽ واصحابه او لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْآنُ عَلٰی رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيْمٍ ۽ ۴۳ اَوْ نَتَرَبَّصُ بِهٖ رَيْبَ الْمَنُوْنِ الیٰ غیر ذلك ۴۴

ترجمو:- "ڇا انسان کي سندس هر تمنا ملي وڃيٿي؟"

اَمْ :- منقطع آهي يعني کاڻ انسان کي الهوٽ ملي سگهي جنهنجي هو تمنا ڪريٿو يعني باطل معبودن جي شفاعت جي تمنا ڪري جيڪا کين نہ ٿي ملي سگهي.

ساحب تفسير فرمائي آهي تہ تمنی جو نڪتو ته اڻ ۽ ناراضگي ۽ کان خالي نہ آهي. ڇو تہ تمنی ممتنعات مان آهي جيتوڻيڪ جو قرين سان ممڪنات مان آهي. يا وري سندن قول واندر آهي جيئن هن آيت ۾ ارشاد آهي تہ "جيڪڏهن هو نبي پنهنجي رب ڏانهن موٽڻ ۾ تہ اتي منهنجي لاءِ پلائي هوندي. يعني هوڇو ن تہ جيڪڏهن الله ۽ جي حضور ۾ پوڻ مراد آهي تہ پوءِ اسان حضرت محمد ﷺ ۽ سندن ساٿين کان حالات ۾ بهتر هوندا سون" يا وري ڇو ن تہ "هي قرآن پنهي بستين مڪي ۽ طائف جيڪڏهن وڏي ماڻهوءَ تي ڇو نہ نازل ڪيو ويو؟" يا وري ڇو ن تہ "اسان حضور صلی الله علیه وسلم جي حادثي موت جو انتظار ڪري رهيا آهيون" وغيرذلك.

مطلب تہ مشرڪ انسان، جو بُتن جي شفاعت جا رميو وريٿيا ڏينا آهن اها صرف سندن تمنا آهي، جيڪا کين حاصل نہ ٿيندي.

فَلِلّٰهِ الْاٰخِرَةُ وَالْاُوْلٰی ۽ ترجمو:- "پوءِ دنيا ۽ آخرت رڳو جهان جي الله تعالیٰ جي آهن."

---

۴۲ سورة حم السجدة رکوع ۶ پاره ۲۵. ۴۳ پاره ۲۵ سورة زخرف رکوع ۳. ۴۴ پاره ۲۷ سورة الطور رکوع ۲.

كانه دليل على عدم الوصول مما تمنى الانسان وتقديم الاخرة على الاولى لرعاية الفاصلة والنكتة في الرعاية ان الاخرة اعلى واتم من الدنيا كما مثلت في الصحيح برأس الابرة من اليم ع۲۵ والغرض اثباتها ونحو.

گويا اهو دليل آهي ان شيءِ تي نه پهچڻ جو جيڪي انسان تمنا ڪريٿو. يعني پئي جهان الله تعالى وڃائي، هوجنهنکي جوڪجهه چاهي ٿو ڏئي، نڇاهي ته نه ڏيئي. ان ڪري ڏيڻ يا نه ڏيڻ ۾ ڪنهنجي تمنا يا خواهش کي دخل آهي نه سواءِ ان جي ارادي جي ڪنهن پئي جي ارادي تي اثر بنا آهي.

وتقديم الاخرة الخ۔ ۽ آخرت جي مقصد کي اولى کان اڳي آڻڻ فاصلي جي رعايت لاءِ آهي. ع۲۶ ۽ رعايت ۾ هي نڪته آهي ته آخرت۔ دنيا کان اعلى ۽ اتم آهي جيئن هڪ صحيح مثال ڏنو ويو آهي. درياهه ۾ سُئيءَ جي مٿين سان. يعني دنيا آخرت جي آڏيان ايتري گهٽ آهي جيئن درياهه ۾ سُئيءَ جو مٿو حيثيت نه ٿو رکي. الغرض آخرت جي مقصد کي ثابت ڪرڻ مراد آهي.

ولعل في تحقيق الآية مع ما دل عليه الظاهر اشارة آيات جي تحقيق ۾ جيا به معني اشارت آهن حالانڪ ظاهري حالات مٿن به دلالت ڪري رهيون آهن الخ آهي آهن.

والنجم طلوع صبح الطلب على قلب الصادق بالسلوك او الجذبة او شمس الحقيقة على قلب العارف اذا هوى نزل التجلي على قلب المريد او الوجود تنزلا شهوديا او شهودا تعرجيا ما ضل صاحبكم عن محبة سريا ومعرفة نجيا وما غوى بالسلوك والجذبة اذها كلاهما من سواء السبيل واما المعرفة فالسبيل الى تعريفه واما رسمه فالمعرفة اضمحلال الرسوم ع۲۷ ويندرج فيه العلم فيكون الله كما لم يزل.

۽ نجم مراد صادق جي قلب ۾ طلب جي صبح جو سلوڪ سان اُپرڻ آهي يا جذبي جو يا حقيقت جي

ع۲۵ الابرة:- سُئي. اليم:- درياهه. ع۲۶ فاصلة:- يعني جهڙيءَ طرح نظم ۾ قافيه هوندو آهي اهڙيءَ طرح قرآن ڪريم ۾ هموزن الفاظ جي فاصلو جيڙ ڏيندو آهي. ۽ ڏسو عبدالرحمان عبدالغفور صفحي قاسمي ۽ القاموس الجديد عربي لغت ص۱۹۶. ع۲۷ اضمحلال:- معدوم ٿيڻ. سُٽ ٿيڻ. ڪمزور پيڻ. القاموس الجديد ص۳۸۶

سڀ جو عارف جي قلب تي اپرڻ ٿيو. ۱ ذاهوي:- هن ماڻ اشارو ڏيئي مريد جي قلب تي يا وجود تي تجلي نازل ٿي جيڪا تنزلي شهود ۾ ٿيئي يا شهود عرف جي آهي. ما مُل صاحبڪ:- تومان جو ساڻي رات جو سير ڪري ساڻ ي صحبت ۽ تعريف لائق معرفت کان نه هٿيو. ماغوي:- ۽ سلڪ ۽ جذبي سان غلط رڙه نه هليو چو ته اهي پڻي هرحال ۾ ستين ۽ راه کان اهن پر معرفت. پوءِ ان جي تعريف ڏانهن رستو نه آهي. پر رسمَ پوءِ معرفت رسمن کي ڪمزور ڪرڻ جو ذريعو آهي. ۽ ان علوم ترقي پذير تين تا پوءِ الله تعالىٰ جيڪ هميشه قائم آهي تيئن ئي قائم ۽ دائم رهندو.

فيقول ما قال الجنيد شعر: خفيٌّ لي قلبي فغنيت كما غنى - وكُنا حيثُ ما كانوا فكانا حيثما كُنّا. ترجمو:- پوءِ فرمائي ٿو جيئن جنيد چيو آهي- يعني منهنجي لاءِ منهنجي دل ۾ ٻيهر ڏسي آهي جيئن اڳ موڪي ٻيهر ڏسڻ ڏيو هو. ۽ ٻئا ماڻي به ٻانهين ئي آهيون جيئن اڳ هُا سون. ۽ آڳتي به ٻانهين ئي هوندا سون جيئن ها ئي آهيون.

وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى بل بالحق حيث قال كنت لسانًا يتكلم به بل باهوي لولاكَ ما عرفنا الهوىٰ ولولا الهوىٰ ما عرفنا كَ لولا الهوىٰ ما عُبد الهوىٰ.

۽ حضور انور صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پنهنجي خواهش سان نٿو ڳالهائي بلڪ حق سڀاڻي لئه. جيئن جيڪو الله تعالىٰ زبان ۾ پوندو آهيان جنهن سان هو ڳالهائيندو آهي پر خواهش سان نه. جيڪڏهن اهڙا نه هجو ها تہ اسان هوءَ کي نه سڃاڻون ها ۽ جيڪڏهن هوءَ ۽ خواهش نه هجي ها تہ اسان اوهان کي به نه سڃاڻون ها. جيڪڏهن هوءَ نه هجي ها تہ خواهش کي پوجيو ئي نه وڃي ها. يعني سنس مرضيءَ مطابق نه هجي ها.

اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰى ۽ اي يتكلم بالله ان يكون انسانٌ لاهل الله ما كان الا وحيٌ يُوحٰى اليه بقوله كنت لسانًا يتكلم به.

اهو خالص وحي آهي جو ڪنهن موڪليو وڃي ٿو. يعني حضور صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن الله جي جيڪي ڪلام سڀاڻ لاءِ ڪيو تا. اهل الله جي لاءِ زبان آهي جيڪا ان خالص وحي جو ڪلام ڪريندي جيڪو ڪنهن موڪليو وڃي ٿو. ماڻ انهي زبان ئي ٿو پوندو جنهن سان هو ڪلام ڪري ٿو.

عَلَّمَهٗ شَدِيْدُ الْقُوٰى۔ اما ان کان الفاعل اللّٰہ فانّ اسماءہٗ بمنزلۃ قواہ وجبرئیل علیہ السلام لمّا عبّر نبیّاً وهو شدید القوی او نبیہ فانّ لسانہ من جملۃ قواہ القویّ۔ لانہ مکّن جمال الانسان فصاحۃ انسان وثابتہ لانہ نابَ عنہ والقی اللّٰہ القول الثقیل اِنَّا سَنُلْقِیْ عَلَیْکَ قَوْلًا ثَقِیْلًا۔[۱] والقول الثقیل هو الدعوۃ علی البصیرۃ قُلْ هٰذِہٖ سَبِیْلِیْ اَدْعُوْا اِلَی اللّٰہِ عَلٰی بَصِیْرَۃٍ اَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِیْ[۲] ذُوْمِرَّۃٍ ط حفظ المراتب بعد کشف الحقیقۃ فانہ امر عظیم لا یعطی الا لشخص عزیز فامتنّ علیہ بالتنزل وعند التعرّج بالاسم الظاهر والباطن۔

ترجمہ:۔ ان کي هڪ طاقتور تعليم ڏني جو پڻ شديد طاقتور آهي پوءِ هو اصل صورت ۾ نمودار ٿيو۔"

تشريح:۔ عَلَّمَهٗ جو فاعل جيڪڏهن الله تعالىٰ پاڻ آهي ته پوءِ بيشڪ سندس نالا بمثل قُوٰى رسا ۽ بجاءِ طاقت جي آهن۔ ۽ اگر حضرت جبرئيل عليه السلام آهي ته پوءِ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي ڏيڻ ۾ هو وڏي طاقتور آهي۔ يا اگر فاعل الله جو نبي آهي ته پوءِ بيشڪ نبيءَ جي زبان من جملہ قوي ۽ مضبوط آهي ڇو ته نبيءَ جو گفتگو الهي منشا سان هوندو آهي پنهنجي خواهش سان نه هوندو آهي جنهن ڪري هو الهي طاقتور هوندو آهي۔ هيءَ ڳالهه صحيح آهي ته انسان جي سموهن زبان جي فصاحت آهي۔ يا هو نائب آهي جو ته الهي نائب انسان سندس نائب ڪيو آهي۔ ۽ الله تعالىٰ جو رسڻ ڳجهو ڪلام وڏو آهي جيئن ارشاد باري تعالىٰ آهي "بيشڪ اسان تي هڪ ڳجهو ڪلام وڏو ڀاري آهيون" ۽ ڳجهو ڪلام هو بصيرت تي دعوت ڏيڻ آهي جيئن ارشاد رباني آهي "اوهين فرمايو ته هي منهنجو طريقو آهي آءٌ رسڻ ڪي الله ڏانهن توحيد جي دعوت ڏيان ٿو هن طرح سان يا ته جو آءٌ دليل تي قائم آهيان آءٌ ۽ ڀاءُ هي به سمجهه سان آهن۔"

---

[۱] سورۃ مزمل آيت ۵ پارو ۲۹ [۲] سورت يوسف رکوع ۱۲ آيت ۱۰۸

يعني موڪ وقت به قيامت ۽ رسالت جو دليل آهي ۽ منهنجي سات ڏيڻ وارو به دليل
سا ڻ موت ۾ ڏيڻ آ ڻ وارو آهي. آ ڏي دليل ڀاڪ ڏاڻ ڪڏهن به نه ٿو سگهي يا ڻ تنهنجي
دليل بڻ و ڪيسين ڏاڻو ماڻهو ماڻ ٿيونه خدا ۽ واحد آهي ۽ آ ڏ ڏاڻي آهيان.
ذُوْمِرَّةٍ :- هن مان مراد حقيقت جي ڪُل ڪائنات ۽ مرتبن جي حفاظت ڪرڻ آهي، چونڊ ۽ هر
وڏو ڪم آهي ۽ الله تعالى ڏاڻي ۽ ماڻهوءَ کي معاڪن وارو آهي هيڪو رکيس، وڏيڪ پيار ۽
هوندڙ آهي.
فَاسْتَوٰى :- يعني پوءِ اڀو ڪڙ ۽ چڙهڻ وقت ظاهري ۽ باطني نالي سان اصلي صورت ۾ نمودار
ٿيڻ (يعني الله جو ظاهر به آهي ۽ باطن به جنهن اصل صورت ۾ نمودار ٿيونه ڪڙ وقت
ظاهر ٿيڻ ۽ جنهن وري بدن جي ڪپڙي عرف جو ڪيائين تہ پوشيده ٿيڻ يعني باطن ٿيڻ)
وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى ۽ اما با متترج فظاهرٌ واما با ستتر مكبيرا و بالصغير و
على استتزل فبادراك مظهر المحضرات كلها. ثُمَّ دَنٰى بفتح الثانية بل بادراك
الاثنية لنفسه فَتَدَلّٰى ۽ اما با ستتزل فالاول عين الاخر و اما با متترج فالظاهر
عين الباطن هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن. فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ البشرة و
الحقيقة و العبدية و الالهية او كان عروجيا و الوجوب و الامكان او ظاهر الوجود
ظاهر العلم او قوسى الوحدية و الاحدية اَوْ اَدْنٰى ۽ بفتح الخط الموهوم اولا و
الخط الفاصل ثانيا.
۽ ان وقت هو آسمان جي بلند ترين ڪناري تي هو يا چڙهڻ سان پوءِ تہ اسظاهر
ٿيڻ ۽ يا وڏي سير يا ستين ۾ سير سان يا هڪ ٿي پوءِ سڀني حاضرات جي مظهر جي
ادراڪ سان آهي، يعني چڙهڻ وقت تہ ظاهر آهي جو هو الهي ديدار لاءِ ويو. پر
جنهن سير ڪبير يا صغير ڪان واپس آيو تہ الله تعالى ۽ هر هڪ عجائبات وغرائبات
ڪان ٻڌڻ ۽ ڪيو ۽ پاڻ ۾ هر هڪ شيءِ جي حقيقت کي جڳي طرح پروڙي ورتو.
ثُمَّ دَنٰى :- پوءِ ويجهو ٿيڻ. يعني ايترو قريب ٿيو جو ويجهي ٿيڻ جو نصر کي ختمي

ديو بڪ پنهنجي ذات لاءِ قرب جي صحيح نوعيت پروڙي ورتائون فنڪ ٿي ويو. يعني
تمام قريب ٿيو. پر هو قرب يا هن سان آهي ته پوءِ دل (يعني دنيا) پڻي جو عين آهي
يا هو قرب تعزير رڇڪ سان آهي ته پوءِ ظاهر عين باطن آهي هو دل
به آهي يا آخرت به ظاهر به آهي يا باطن به. مطلب ته اهي سڀ وصفت هڪ ذات جون هن.
فڪان قاب قوسين او ادنىٰ. پوءِ ايترو ويجهو ٿيو جو بن ڪمان جيترو فاصلو رهي ويو. يعني بشريت
جي حيثيت سان ۽ عرضي ۽ وقت جي حيثيت سان ۽ عبديت جي حيثيت سان ۽ معبود
هجڻ جي حيثيت سان جڏهن هو چترجي رهيو هو. ۽ وجوب ۽ امڪان جي حيثيت سان
يا وجود جي ظاهر ڪرڻ ۽ عدم جي ظاهر ڪرڻ جي حيثيت سان. يا بن ڪمان يعني واحديت
۽ احديت جي حيثيت سان.

بهرحال نام قريب ٿيا. مطلب ته بارگاهه جي قرب جو مرتبو آهي جڏهن جو
ادراڪ هڪ عارف ٻئي کي سگهي ٿو. جڏهن مرتبهٔ قرب جو مزو نه چکيو هجي ۽
اهو چاهي ٿي. تصوف جي ڪتابن ۾ اهڙن رڇڪ جو ذڪر بيشمار لفظن ۾ ڪيو ويو آهي جهڙوڪ
اَوْ اَدْنىٰ. بلڪ تمام ويجهو ٿيو. هن لفظن مان مراد آهي، وهمي خط ۽ فاصلي خط جو
رفع ڪرڻ.

العرض نه اهو وهم ختم ڪيو ويو آهي نه اهو هڪ خيال آهي باقي حقيقت نه آهي
يا وري اهو خيال آهي نه بن ڪمان جيترو فاصلو (درجات ۾) رهي ويو آهي. الله تعالىٰ
قاب قوسين او ادنىٰ فرمائي اهڙن پڻي خيالن کي رفع ڪرڻ فرمايو آهي پيو نه ايترو قرب
ٿيو جو بن ڪمان ملڻ ۾ به ڪجهه فاصلو هجڻ وارو آهي پر هتي اهو فاصلو به نه رهيو يعني
بلڪل ملي ويا.

فَاَوْحٰى اِلٰى عَبْدِهٖ مَا اَوْحٰى. مالا يكشف مرة و من جملة اثره مثل ما يحكى عن
خير البرية كنت له سمعا و بصرا و لسانا و يدا و رجلا و مثل ما يروى اللهم اجعل

عڪس تفسير مظهري ص ۱۳۶ ج ۱۱

في قلبي نورًا الى قوله اللهم اجعلني نورًا مثل ما يحدث لهاتكم وتيتم بعيل على الارض الاسفل هبط على الشيء الى غير ذات ومثل ما يحكى من قول المتحققين بالبقاء سبحاني ما اعظم شاني وانا سلطان السلاطين وليس في الدارين غيري وليس في جبتي سوى الله وانا الحق الى غير ذات.

پوءِ الله تعالىٰ ڏانهنجي بندي تي وحي نازل فرمائي جو ڪجهه نازل فرمايا تنهن مان هڪ ٻيءَ ڏانهن اڪشاف نه ٿيڻ. حاصل ڪلام انهيءَ اثر مان ڪاوڪ جو مثال آهي جو حضرت خير البريه صلى الله عليه وسلم جن کان حڪايت ڪئي ويئي آهي ته "موڪي انهي لاءِ ڪن ۽ انهيءَ زبان ۾ هٿ ۽ پير هجن". جنهن سان هو هرڪمڙ آسانيءَ سان بيٺ ۽ ڏسي سگهن ٿي وغيره ۽ ان اثر مان ڪاوڪ جو مثال آهي جيڪا روايت ڪئي ويئي آهي يعني اي الله! منهنجي قلب ۾ نور پيدا ڪر الخ يعني اي الله! موڪي نور بڻاءِ. ۽ ان مثال وانگر جيڪي ڪاوڪون ٿي وڃي ته جيڪڏهن اوهانکي هيڏين زمينن جي تابير[1] ڏاهن رهنما ڪئي وڃي ها ته الله تعالىٰ جي ذات جو تنزل الى غير ذات تائين به ٿئي ها. ۽ ان اثر مان علم هيءَ ڪاوڪ آهي جيڪا متحققين بالبقاءِ جي قول کان چئي وڃي ٿي.

يعني الله تعالىٰ جو فرمان آهي ته منهنجي ذات پاڪ آهي ۽ منهنجو شان بلند بالا آهي ۽ آءٌ بادشاهن جو بادشاهه آهيان ۽ موڪي هٿرو پڻي جهان ۾ ڪو به نه آهي ۽ منهنجي جُبي سواءِ الله جي ڪا سنواءِ بيو ڪجهه به نه آهي يعني آءٌ معبود برحق آهيان الى غير ذات.

مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ فِي مِثْلِ هٰذِهِ الرِّوَايَاتِ رُؤْيَةً قَلْبِيَّةً مِنَ الْمُشَاهَدَةِ وَالْعَيْنِيَّةِ.

دل ڏٺل شيءِ ۾ ڪابه غلطي نه ڪئي. انهيءَ روايات جي مثال ۾ هيءَ ڪاوڪ آهي ته رسول الله صلى الله عليه وسلم جن الله کي قلبي مشاهدي ۽ معائني ۽ ديدار سان ڏٺو آهي. (باقي متي جي ايبسٽريڪٽ ۾ ڏٺو آهي.)

---

[1] تابير:- تراڪيب- ڀاڻ. القاموس الفريد ص ۱۵۷

اعتمارہ فنہ فی احوال المتخلقین والمتحققین علی ما رای کل واحد منھم بالاطوار

المتخلفۃ فان صاحب کل حال ومقام وطور یبا ین احوال غیرہ وان کان ذوق

المقام غیر عتید مثلا صاحب فناء صاحب لسلطان العارفین ابی یزید یبا ین

من صاحب بسیط الطائفۃ جنید البغدادی وان کان الفناء مقاما واحدا الا ان الجھۃ

التی قامت باحد ما قامت بواحد غیر عقل او کشف لان الاعراض لا تبقی زمانین

والجواھر لا بقاء لھا عند حبیب والامثال وبوارق الحسن ولا یتجلی اللہ فی صورۃ مرتین

ترجمہ:- چاپوءِ انھا ان سان جھڑو کریو تا. متخلفین ۽ متحققین جي احوالن جي مختلف اطوار ۾ ڏٹو ویا آھن تہ صاحب کل حال ۽ مقام ۽ طور جو، غیر جي احوال کي بیان کرڻ وارو ۽ بیان کي ظاھر نہ کرڻ وارو آھي حالانکہ ڪٹي جو اھو مقام سندس نہ ھوندو آھي. جیئن ھڪ صاحب فنا حضرت بایزید رح جو صاحب بیان کریندو ۽ سندس الطائفہ حضرت جنید بغدادي رح جي صاحبي ۽ جو. ۽ جیتوڻیڪ فنا ھڪ مقام آھي پر تہ جھڙ کیف ھڪ سان قائم ٿیندي آھي سا ڏي کان ٻي سان بغیر عقل یا کشف جي قائم نہ ٿیندي آھي. پر تہ اعراض بہ وقت باقي نہ رھندو ۽ جوھر کي جسم ۽ مثال ۽ حُسن جي تجلیات وقت بقاء نہ ھوندو آھي. ۽ اللہ تعالیٰ دو ڀیرا ظھور نہ فرمائیندو آھي. وکذلک فی التوکل الذی لصاحب الشقیق بلخی غیرھا قام بہ صاحب ابراھیم الادھم ۽ ھڏي طرح توکل ۾ حضرت شقیق بلخی رح جو مثال آھي تہ ڏي حضرت ابراھیم ادھم جو مثال انجي برعکس آھي.

وھذا اختلف تعریفات التوکل وقس علی ذلک سائر المقامات والاحوال والاطوار ولا تبعد ان فی تسمیۃ الاسماء الالھیۃ بوظائف لاتکرارھا. وقس علی ھذا امر اتب النبوۃ قاطبۃ فان ما فرض علی امۃ موسیٰ وحرم علیھا لم تکن فرضا علی امۃ عیسیٰ علیھما السلام وَلِاُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِیْ حُرِّمَ عَلَیْكُمْ ویشھد علیہ وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى لان التجلی السابق لا یکون باللاحق کالنفس الحیوانی فانہ

---

۱۲ محور - ھڏ - القاموس الوحید ص ۱۶۶

لا انقطاعَ لَهٗ حينما ولو انقطع لقامت القيٰمة عِنْدَ سِدْرَةِ المنتهٰى اليه علم العالمين ومعرفة العارفين وجهل الجاهلين و الى ربك المنتهٰى.

۽ الهيءَ ڪري توڪل جي تعريف ۾ اختلاف ڪيو ويو آهي ۽ الهيءَ تي باقي مقامات ۽ احوال ۽ اطوار جو قياس ڪر، ۽ تنهنجي قلب کان هرگز دُور نه آهن، ڇو ته الهي اسماءَ وظيفي طور تڪرار ڪيا وينا آهن حالانڪ الهن ۾ تڪرار آهيئي ڪونه.

۽ الهيءَ تي نبوت جي مرتبن جو پڻ قياس ڪر جيڪي معراج ۽ مدار آهن نبوت جي لاءِ.

ڇو ته جيڪي شيون حضرت موسيٰ ع جي قوم تي فرض ويون ۽ حرام ڪيون ويون سي حضرت عيسيٰ ع جي قوم تي فرض نه ڪيون ويون. جيئن قرآن ڪريم جي سورت آل عمران جي رڪوع ۱۵ آيت ۵۰ ۾ حضرت عيسيٰ ع جو بيان منڪور آهي. وَلِاُحِلَّ الخ ترجمو:- يعني موهن لهن ڪري آيو آهيان ته اوهان تي جيڪي شيون حلال ڪريان جي اوهان تي حرام ڪيون ويون آهن.[۱]

۽ الهيءَ تي هي آيت يعني وَلَقَدْ رَاٰهُ الخ گواهه آهي. ڇو ته سابق تجلي، لاحق تجليءَ جي ڀيٽ ۾ آهي جيڪڏهن جي لفظن ۾ نگر، ڇو ته ان وقت انجو ساه ختم ٿو ۽ اگر ساهه ڪٽي وڃي ها يا ختم ٿي وڃي ها ته قيامت قائم ٿي وڃي ها.

سدرة:- سين ره دال عالمن جو علم ۽ عارفن جي معرفت ۽ جاهلن جو جهل ختم ڪيل آهي جتي نه تنهنجي پاڻ ڌارتائين هر شيءِ جي انتها آهي.

عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَاْوٰى يا وٰى اليه كُلٌّ وكن شين بل اليه كل شيءٍ اِنَّ رَبِّيْ اَحْصٰى مَتٰى اِلٰى ربك يغشى من شجرة المعرفة اذ لا نهاية للمعرفة كما ان الصفات الالهية لا نهاية للمعرفة ولو ان ما في الارض من شجرة اَقْلَامٌ والبحر يمده من بعده سبعة اَبْحُرٍ ما نفدت كلمت الله ع[۲]

سدرة المنتهٰى دل جنت الماوٰى آهي، ان دل هر هڪ شيءِ بناءُ ويندي آهي يعني نه خواهه سڀ هر شيءِ جي پناهه گاهه اها آهي. بيشڪ منهنجي پاڻها سڀني رهاڻن سهيلي ڪئي آهي.

---

[۱] سورة لقمٰن رڪوع ۳ آيت ۲۷

پوءِ ڏسڻ کي معرفت الهي ۽ حيءَ جي ۽ معرفت جي انتها نه آهي. جيئن الهي صفات جي انتها نه آهي.

قرآن کريم ۾ ارشاد آهي. ولو ان ما في الارض من شجرة اقلام ۽ جيڪڏهن زمين ۾ آهن جيڪي وڻ سي قلمون ٿي وڃن ۽ هي جو سمنڊ آهن ان کان سوءِ ستن سمنڊن پيا به ٿي وڃن ته الله جون ڳالهيون ختم نه ٿيندي ويون.

ما نزاع البصر الى شيءٍ من الاشياء حسما كان البصر اليه متوجها وعاطفا بعدم المعرفة الى شيءٍ ما اذ لقد راى في كل شيءٍ من ايات ربه كبرى ولعل كل ۱ وردد وتعجل طاعتك في كل شيءٍ من ذا كل شيءٍ بوجوهٍ وماهيةٍ فلا معرفة لشيءٍ شيءٌ ما.

نظر الهن شين کان سوءِ ٻي هڪڙي به شيءِ ڏانهن نه ٿڙي جڏهن ڏانهن متوجه هوندي ۽ نه ئي معرفت کان سوءِ ڪنهن ٻي شيءِ ڏانهن هوندي. پوءِ ته ان ۾ پنهنجي پروردگار جي قدرت جا هڪ شيءِ ۾ هڪ ڪرشمو ۽ اعجائبات ڏسڻ ۽ شايد ئين ئي وارد ٿيو آهي ته هڪ شيءِ ۾ هڪ ماڻهو وجود ۽ ماهيت سان پنهنجي تابعداري ڪري. پوءِ هڪ شيءِ لاءِ ٻي شيءِ جي سجائپ جو ڪا به حيثيت نه آهي. (والله اعلم)

آفرءَ يثم ۱ لات انها لا بنفسها بل امرٌ قائمٌ بوجوهٍ والعزى الها من عن الشبه بمرسها وهاهي به ومناة الثالثة الاخرى بانها موجودة متوهمةٌ بالالوهية بل معدومةٌ موجودةٌ عند اهل العلم

چا پوءِ اوهان لات ۽ عزيٰ ۽ منوٰة جي حالت ڏي غور ڪيو آهي. جيڪڏهن "لات" پنهنجي ڪا حيثيت نه آهي بلڪ هڪ امر آهي جيڪو پنهنجي وجود سان قائم آهي. ۽ عزيٰ اهو به الهن پوڄارين جو معڪيل آهي حالانڪ اهو به ڪا وسعت نه رکي ۽ منات الثالثة الاخرىٰ پوءِ الهيءَ جي سڏ سان پوڄاري موجود سمجهن ٿا ۽ معبود تصور ڪن ٿا بلڪ اهو به ڪا شيءِ نه آهي پر اهل علم ڏات سڀ ڪجهه آهي. مطلب ته بُتن جي ڪا به وقعت نه آهي پوءِ ڪيئن جو سڀ ڪجهه ڏيڻ وارو آهي ڪيئن چاڻ سمجهن.

آتكم الذكر وله الانثى فلكل معقودة عندهن كان موجودًا ان نيابًا معيطًا بالكل مالكًا

لڪ فلا مساغ لغيرڪ ۔ "چاڀو ٿيو، تہ هان لاءِ ٻڌ رکجين ٿيون ۽ الله ۽ جي لاءِ ڏيئرون." ڀلو ٿيو هرشيءِ ان ذات دت منحصر آهي جيڪا هميشه جي لاءِ موجود آهي، هرشيءِ کي محيط آهي، هرشيءِ جو مالڪ آهي. غير کي ان تائين کا به رسائي نہ آهي. يعني اهي وصف غير الله لاءِ جائز ۽ مباح نہ آهن.

تبّت يدا ابي لهب وتب ما اغنى عنه ماله وما كسب سيصلى نارا ذات لهب وامراته حمالة الحطب في جيدها حبل من مسد

هدايت اچي چڪي آهي. يعني عابدن جي معرفت ۽ زاهدن جي زهد کان ۽ محبت عشق جي محبت کان ۽ عارفن جي معرفت کان رهايت اچي چڪي آهي)

آمد بالانسان ما تمنّى ۽ بل له ما تمنى وان ليس للانسان الا ما سعى ۽ بل له ما تمنّى عند الاستحقاق في الاعيان الثابتة اذ ثبت فيتم الآخرة والاولى، فكيف تنتفي سوء العبادة او الشفاعة قل لله الشفاعة جميعا ۽ والذين هم عبيده انه كيف لا يكون الشفاعة بعد الاذن او قبله.

چا انسان کي اهڙي هر تمنا ملي وڃي جو ان لاءِ ڪوشش ڪري يعني جيڪا هو چاهي ٿو سا هي ته انسان کي فقط پنهنجي ڪوشش ڪرڻي آهي. بلڪ ان جي لاءِ ڪوشش ڪري جيڪا تياري ڪري جي وقت بنائي ٿو سا ته ثابت ٿي چڪو آهي ته "سوءِ عبادت جي ڪري اختيار ۾ آخرت ۽ دنيا (جو هجي) آخرت ۽ دنيا الله جي اختيار ۾ آهي تن ڪري الله جو ڪو سوءِ عبادت يا شفاعت ڪنهن مستحق شخص تي الله تعالى جو حضرت محمد صلى الله عليه وسلم جن کي فرمائي ٿو ته (اي محبوب!) اوهان فرمايو ته سڀ سفارش الله جي ئي اختيار ۾ آهي. (صاحب تفسير فرمائي ٿو ته اي اهاڳاهه لازم نه آهي ته ڪن هڪ ڪاهه جي بيان ڪيل نه اڻ ڪان ڪري يا اڻ ڪيل نه مارڪ ٿيندا. (هو سڀ ڪجهه الله جي اختيار ۾ آهي)

فائده- ڪو ڪي هي هڪ سوال آهي ته جو هن قرآن شريف جي آيت مان ثابت آهي ته آخرت ۽ دنيا الله جي اختيار ۾ آهن ته پوءِ اوهان ڪيئن ٿا چئو ته بانهو عبادت ڪري سان يا بانهو سفارش ڪرڻ سان دنيا ۽ آخرت جي نعمتون ماڻي سگهي ٿو.

صاحب تفسير سائل کي جواب ڏيندي فرمائي ٿو ته (اي سائل) تو جي اهاڳاهه لازم نه آهي ته تون اهو وهم گمان ڪر ته اڻ ڪان اڻ ڪي يا پوءِ هو مارڪ ٿيندا! نه جو ته الله تعالى جو قرآن مجيد جي پاري ۲۴ سورت زمر جي رڪوع ۵ آيت ۴۴ ۾ ارشاد فرمايو آهي قل لله الشفاعة جميعا (اي محبوب!) اوهان فرمايو ته سڀ سفارش الله جي ئي اختيار ۾ آهي. فقط ۱۲ منه

---

۱۲ منه سڀاڻي متعلق ۱۲ منه پاره ۲۴ سورت الزمر رڪوع ۵ آيت ۴۴.

وَكَمْ كَثِيرٍ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمٰوٰتِ مُتَحَبِّينَ بِالْقِيَامِ وَطُولِ الْقُنُوتِ وَالرُّكُوعِ وَالسُّجُودِ وَالتَّعَبُّدِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللّٰهُ فِي شَفَاعَةٍ لِمَنْ يَشَاءُ اللّٰهُ مِنَ الْمَلَائِكَةِ وَيَرْضٰى وَقَوْلُهُ فِي الشَّفَاعَةِ وَالْإِقْبَالِ عَلَى اللّٰهِ ثُمَّ فَكَيْفَ الْأَصْنَامُ تَعْبُدُهُمْ.

ترجمو:- ڪيترا ئي ڪنڊا فرشتا آسمانن ۾ موجود آهن جيڪي قيام ۾ ڊگهي دعاءِ رڪوع ۽ سجدن ۽ تعبد سان عبادت ڪن ٿا آهن الهن جاين سفارش ڪري به ڪم نه ايندي آهي سواءِ ان کان پوءِ جو الله ۽ ملائڪن مان جنهن لاءِ گهري شفاعت جي اجازت ڏئي ۽ الهن جي شفاعت ڪرڻ تي ۽ الله ۽ ايجي اڳيان اچڻ تي راضي ٿئي. پوءِ بت ڪيئن پنهنجن پوڄارين جي سفارش ڪندا.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْ أَهْلِ مَكَّةَ مِنْ أَنْ يَكُونَ فِي هٰذَا الزَّمَانِ أَوْ قَبْلَهُ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ السَّاعَةِ الْآتِيَةِ بَعْدَ الدُّنْيَا فَيُجَازِيَهُمْ فِيهَا بِالثَّوَابِ وَالْعِقَابِ وَمَا يُتْرَكُ الْإِنْسَانُ سُدًى لَيُسَمُّونَ الْمَلَائِكَةَ تَسْمِيَةَ الْأُنْثٰى وَبِأَنَّهُنَّ بَنَاتُ اللّٰهِ تَعَالٰى عَنْ أَنْ يَكُونَ لَهُ صَاحِبَةٌ وَلَا وَلَدٌ.

ترجمو:- جيڪي ماڻهو آخرت تي ايمان نٿا رکن اهي فرشتن کي رضاجي ڏي ڪجي نالي سان سڏين ٿا.

صاحب تفسير شيخ عبدالحق محدث الله قدس سره جو چوڻ آهي ته الَّذِينَ (سڄو موصول) عام آهي الهن ماڻهن کي شامل آهي جيڪي هن زماني ۾ آهن يا الهن ماڻهن تي مشتمل آهي جيڪي هن زماني جي ماڻهن کان اڳ هئا. آخرة:- ماڻهو مرڻ دنيا کان پوءِ ايندڙ قيامت آهي. جو ان ۾ انسان کي باجهه يا عذاب سان بدلو ڏنو وڃي ۽ انسان کي بيڪار نه چڏيو ويندو. يُسَمُّونَ الْمَلَائِكَةَ:- فرشتن کي رضاجي ڏي ڪجي نالي سان سڏين ٿا جون ته الله ۽ جون نياڻيون آهن. حالانڪ الله ۽ هن گهر کان پاڪ آهي جو اولاد نه رکي آهي ۽ نه کيس اولاد جي ضرورت آهي.

وَمَا لَهُمْ بِهٖ مَا يَتَّبِعُوْنَ مِنْ عِلْمٍ يقين او غالب ظنّ سجن عليهم بالتجهيل مطلقًا او اعتذر عن بلادتهم.

ترجمو: حالانڪ اهڙي ڳالهه جي هنن وٽ ڪا به دليل نه آهي، يعني يقيني دليل يا غالب گمان به وٽن نه آهي هو منٿ مطلقاً جهل سبب سڏائڻ يا پنهنجي شهرن ۾ رهيل احڪامات جو غلبو ڏسي، دشمنيءَ سبب اهي الفاظ چوڻ ئي فرشتا الله جو نياڻيون آهن)

اِنْ يَّتَّبِعُوْنَ كل واحد منهم اِلَّا الظَّنَّ عدم اليقين او الكذب وهو لا يُغْنِيْ وَاِنَّ الظَّنَّ كُلَّهٗ لَا يُغْنِيْ مِنَ الْحَقِّ الذي هو حقيقة الشيء شَيْئًا اذ حقيقة الشيء انما تدرك بالعلم والظن مما لا اعتبار له في المعارف الحقيقية وانما العبرة به في العمليات وما يكون وصلة اليها وفي تكرار الظن ليكن فكتة القياس الميزاني الاقتراني من الشكل الاول.

ترجمو: "هنن مشرڪن مان" صرف پنهنجي اصل خيالن تي هلي رهيا آهن، يقيناً (سچ) يا (اصل خيال حق ڳالهه جي اثبات) ۾ ذرو به مفيد نه ٿيندو."

ظنّ:- جو مان مراد عدم يقين آهي يا ڪوڙ آهي، يا اهو ظن صحيح علم لاءِ مفيد نه آهي. يعني ظن حق ڳالهه ۾ جيڪو حقيقي شيءِ آهي ان ۾ ڪجهه به مفيد نه ٿيندو، جو شيءِ جي حقيقت علم سان ڄاڻي ويندي آهي، يا ظنّ انهن شين مان آهي جن جي حقيقي معرفت ڏانهن ڪو به اعتبار نه آهي، يا انهيءَ ظنّ ڪي عمليات ۾ اعتبار ڪيو ويندو حالانڪ انهيءَ جو وصل انهن (عمليات) ۾ نه آهي، يا ظنّ جو لفظ هت ٻيهر سان آيو آهي انهيءَ ۾ قياس ميزاني (هموزن شڪل جو نڪتو) ممڪن ٿئي ٿو جيڪو اول صورت ۾ حاصل ٿيل ٿو.

فَاَعْرِضْ بترڪ الدنيا والاهتمام بالشان منهم عَمَّنْ ذهل جهل واحتاج به لَوْ عَنْ ذِكْرِنَا بالانكار رأسًا او بالغفلة عن مطالعة ما يوجب تذكرة الايمان باسره او بالسهو عما يوجب المعرفة او بعدم الالتفات الى ما يوجب المشاهدة بقلبه فَاَيْنَمَا تُوَلُّوْا

فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ والتوله يشعر بالتولية بهذا المعنى وَلَمْ يُرِدْ بعد وُرود الذكر إِلَّا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا القريبي للزوال والعاقبة عن الحق والآخرة الحسيسة باتفاق العقل والنقل وَانْهَمَكَ فِي حُبِّ الشهوات حتى بَلَغَ مُنْتَهَى هِمَّتِهِ وعِلْمِهِ في الدنيا بحيث لا يَرَى بِهِ دعوة الأنبياء ولا يفيد الإصرار على إبائهم لعدم استعدادهم لقبول الحق. وَلِمَا إشارة إلى كون الدنيا وما ذُكِرَ من عدم التذكر وإرادة الحيوة الدنيا مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ لا يجاوزنه فهم عليهم بلاء تهم

ترجمہ:- "تہ لقمان امڑي ماڻهو کان پنهنجو خيال ٻيو ڪجهه نه هجي. الهن ماڻهن جي ڏهم ڇڪ جي حد بس اها ئي رڌيو ي زندگي آهي."

فَأَعْرِضْ الخ:- يعني لقمان امڑي ماڻهو کان دنيا جي چڱائي ۽ پنهنجي اهتمام باشان سان پنهنجو خيال ٻيو ڪجهه نه هجي. الهي ماڻهو ابوجهل ۽ سندس لڏي وارا آهن. جو سائبي نصيحت جو خيال نه ڪري عين انڪار سان يا سندس انڪار ان شيءِ جي مطالبي ڪرڻ جي غفلت شعار آهي جو اڻ ڏٺو ايمان بالله کي واجب ڪري ڏني لڏ يا سندس انڪار ان شيءِ کان غافل رهڻ سان آهي جيڪا معرفت کي لازم ڪري ڏني تي يا سندس انڪار ان شيءِ تي جنهن ڏانهن توجهه نه ڪرڻ آهي جيڪا مشاهدي کي لازم ڪري ڏني تي جيئن الله تعالى جو فرمان آهي. ترجمہ:- "جو تہ اوهان جنهن طرف منهن ڪندؤ اوتي الله ئي الله تعالى جو رُخ آهي." ۽ تَوَلّٰى جو مفهوم تولية جي معنى هان سمجهيو وڃي تہ يعني الهي احڪامات ۽ توحيد ۽ رسالت کان ٻي رُخي ڪري.

وَلَمْ يُرِدْ الخ:- يعني ذڪر جي داخل ٿيڻ کان پوءِ دنيوي زندگيءَ کان سواءِ اڻ ڏٺو ڪجهه مقصد نه هجي. دنيا زوال جي قريب آهي ۽ عاقبت الله تعالى جي طرفان آهي ۽ آخرت عقل ۽ نقل جي اتفاق سان هيچ آهي. ۽ دنيا جو طالب دنيوي خواهشات جي محبت ۾ هر وقت مست رهيٿ ٿو جو آخري مقصد ۽ مبلغ علم صرف دنيا آهي. اهڙي حيثيت سان

جو دنيا کان منهن جي دعوت کي اهميت نه ڏيڻ ۽ باطن جي معاملات ۾ صرف اصرار مفيد نه آهي جيستائين حق جي قبول کرڻ لاءِ اندر جي پوري تياري نه هوندي.

ذٰلِكَ :- هن سمان دنيا جي امور ڏانهن اشارو آهي. يا اهڙن شين ڏانهن اشارو آهي جيڪي علم ۽ دنيوي حياتيءَ جي اردي کان منڪور آهن.

مَبْلَغُهُمْ مِّنَ الْعِلْمِ :- يعني انهن جي فهم جي رسائي سندن ملڪ ۾ دنيوي زندگيءَ کان نه ٿي ٻڌي. اها هتي مذاق ڪئي وئي آهي.

وفي العباسي هذا غاية علمهم وعقلهم ورأيهم قالوا الملائكة والاصنام بنات الله وان الاخرة لا تكون والجملة اعتراض مقررة لقصورهم هم على الدنيا.

تفسير عباسي ۾ منڪور آهي اهڙا يعني سندن رسائي دنيوي امور تائين سندن علم ۽ عقل ۽ فڪر جي انتها آهي جو هو چون ٿا ته ملائڪ ۽ بُت الله جون ڌيئرون آهن ۽ آخرت ٿيندي ئي ڪانه. منڪور بالا الفاظ ربي ذلك مبلغهم من العلم جملو معترضه آهي جيڪو سندن دنيوي مقاصد جي قصور کي بيان ڪري ٿو.

إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اهْتَدَىٰ ۝ ١ اَمْرٌ و في تكرار العلم بعد رعاية الاطناب نكتة المبالغة الدالة على كمال تمايز[1] الحزبين عنده سبحانه

ترجمو :- "بيشڪ اوهان جو پروردگار خوب ڄاڻي ٿو تڪبر رستي کان ڦيٿيل آهي ۽ اهوئي انکي به خوب ڄاڻي ٿو جو سڌين رستي تي آهي" هي هڪ حڪم آهي. ۽ هن آيت ۾ "علم" جي لفظ جو تڪرار ٿيو اهي ۾ تعريض جي رعايت ڪندي ۽ ان ۾ مبالغي جو لهجو جيڪو الله سبحانه وتعالىٰ جي حضور ۾ ٻن جماعتن جي ڪمال فرق ۽ ترجيحن تي دلالت ڪندڙ آهي.

وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ خَلْقًا وَّمُلْكًا وُجُوْدًا وَظُهُوْرًا وَشُهُوْدًا لِيَجْزِيَ الَّذِيْنَ

---

[1] تمايز :- ترجيح ڏيڻ - فرق ظاهر ڪرڻ. القاموس الوحيد ص ۶۲۸-۶۲۷

[2] الف) تفسير ابن عباس عربي ص ۳۳۲ تي هي عبارت مرقوم آهي نقطه ۾ اضافو آهي. ورأيهم اذ قالوا ان الملائكة

المكلفين أسآءُوا بما عملوا من السوء الان من خلق ومُلك كان مخلوقة ومملوكة لا يكون عبثاً لا سيما اذا كان من الحكيم المطلق الذي لا يكون في فعله عبث ما وَ يَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بأن عبدوه كما فهم يريدنه او يراهم الله في حين العبادة بالمثوبة الحسنى وهو النعيم المقيم وما فيها او اسم تفضيل بدل بالحسن ما احسنوا به فيكون الثواب هو احسن من العمل.

ترجمو:- "۽ جو ڪجهه آسمانن ۽ زمين ۾ آهي اهو سڀ الله جي اختيار ۾ آهي. تنهنڪري بيڙن ڪمن وارن کي سندن ڀيڙي ڪمن جي بدي ۾ خاص طور جي جزا ڏيندو ۽ نيڪ ڪمن ڪرڻ وارن کي نيڪ ڪمن جي بدي ۾ جزا ڏيندو."

وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ الخ:- يعني جو ڪجهه آسمانن ۽ زمين ۾ آهي اهو سڀ ڪجهه تخليق جي اعتبار سان ۽ ملڪ ۽ وجود ۽ ظهور ۽ شهود جي اعتبار سان الله جي اختيار ۾ آهي. تنهنڪري بيڙن ڪمن وارن مڪلفين کي سندن بيڙن ڪمن جي بدي ۾ خاص طور جو بدلو ڏيندو. جيڪو ماڻهو يا جيڪا شيءِ پيدا ڪئي ويئي آهي يا جيڪا شيءِ جو مالڪ بنايو ويو آهي سڀ الله جي مخلوق ۽ مملوڪ آهي عبث ۽ بي فائدي ۽ غير ضروري نه آهي جو ته اهي مطلق حڪيم جي طرف کان آهن جو هو بيهوده ڪم ۽ بيڪار ۽ فضول نه آهي يعني اهي سندس ڪم ۾ بي فائدو نه آهن،

وَيَجْزِيَ الَّذِينَ اَحْسَنُوا الخ:- يعني نيڪ ڪمن وارن کي نيڪ ڪمن جي بدي ۾ جزا ڏيندو جو الله جي اڻڻي نعمتن جي اڻڻي نعمتن بڻجي ڪئي آهي جو گويا ته الله جي ڏسي رهيا آهن يا الله جو کين عبادت جي وقت ڏسي رهيو آهي. هو.

بالحسنى:- ۾ "ب" ثواب جي معنيٰ ۾ آهي يعني ڪمن جي بدي ۾ الله تعالىٰ جو کين سڀ ثواب عنايت ڪندو. ۽ اهو بدلو هميشه وارين نعمتن آهن ۽ جيڪي بهشتن نعمتن ۾ شامل آهن اهي مراد آهن. يا اسم تفضيل آهي ۽ بدل آهي باحسن ما احسنوا به کان پوءِ معنيٰ ٿيندي ته الله نيڪ ڪمن ڪرڻ وارن کي سندن عمل کان وڌيڪ ثواب ڏيندو.

الَّذِيْنَ يَجْتَنِبُوْنَ بالعصمة او بالحفظ او بالتوبة من الكبائر و معنى يجتنبون من الكبائر كلها مطلقاً الا القليل منها بمعنى انه يَلُمُّ بها مَرَّةً او مرّتين فيتوب منقريب فلا يجعلها عادة وهو قول كثير من السلف كَبَآئِرَ الْاِثْمِ اضافة الى الاثم اضافة النوع الى الجنس لِاَنَّ الاثم يشتمل الكبائر والصغائر والكبر ما يكر عقابه من الذنب وهما رَبَبَتْ[88] الوعيد عليه بخصوصه وقيل مَا اُوْجِبَ الْحَدَّ فهو كبير الاثم صِغَرٌ والكبائر طُلِقَ على ارادة الجنس او الشرك وَالْفَوَاحِشَ مما تفحشه ظاهر عند العقل والعرف من الكبائر صوصًا كالزنا واللواطة فان الخمر ايضًا من الكبائر لكنه غير ظاهر تفحشه وقبحه بل ربما يظن التسكر فيظهر ثم فيظهر قبح الفحش اِلَّا اللَّمَمَ صغر. رُوِيَ فى الترمذي عن النبى صلعم اِنْ تَغْفِرِ اللّٰهُمَّ تَغْفِرْ جَمًّا - وَاَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا اَلَمَّا.[89]

ترجمہ:۔ اهي ماڻهو، جن آهن جو وڏن گناهن کان ۽ بيحيائي ۽ جي ڀاڪين کان بچن تا سواءِ هلڪن، ننڍن گناهن جي.

يجتنبون بالعصمة الخ۔ يعني اهي عصمت سان يا پاڻ کي وڏن گناهن کان حفظ رکڻ سان بچن تا يا وڏن گناهن کان توبه ڪرڻ سان. مطلب ته اهي ماڻهو سڀني وڏن گناهن کان مطلقاً بچن تا سواءِ ڪنهن جي. يعني ڪبيرن گناهن کي هڪ يا ٻه ڀيرا ڪري ڏڪ پوءِ جلد ئي توبه تائب ٿئي ڏيڻ ڏي ان گناهه جي پاڻ ۾ عادت پيدا نه ڪري ۽ اڪثر سلف ائين ئي چيو آهي.

كَبَآئِرَ الْاِثْمِ۔ هن ۾ كبائر، اثم ڏانهن منسوب آهي هن نوع جي جنس ڏانهن نسبت آهي جو ته اثم (گناهه) وڏن ۽ ننڍن گناهن کي شامل ٿئي ڏڪ يڪبر اهو گناهه آهي جو انجي ڪرڻ سان سزا بار بار واقع ٿئي ٿي ۽ اهو گناهه اهڙا هجن جو مجرم ۽ تي بالخصوص سزا جي ٽيڪي ڏئي ڏڪ.

---

[88] رَبَبَتْ - رَبَّتْ۔ باري ٽيڪي ڏيڻ. القاموس الوحيد ص ۵۲۰ [89] جامع ترمذي ص ۲۲۶

تي هي الفاظ مرقوم آهن ۱۲ شاعت فريد بڪ اسٽال لاهور. ۽ نفحات الانس من حضرات القدس مصنف علامه عبدالرحمٰن بن احمد جامي فارسي ص ۶ تي مرقوم آهن اي فاغفر جما آپ هي ياڪ سنڌي ٻولي. عام نمبر ۶۶۲ ازانشاعات ڪتاب گھر مڻي محمودي شاعت ۱۹۷۶ء

ڪين جيڪي ته جيڪو جرم حدَ جي لازم ڪري تو اهو ڪبيرو گناهه آهي. مثلاً شراب
پيڪبائر جنس يا شراڪت جي اعتبار سان تخليق ڪيو ويو آهي.

والفواحش :- الف شين مان آهي جنهنجو فحش عقل جي نزديڪ ظاهر آهي. يا
عارضي وقت خصوصاً فحش ڪبيرن گناهن مان آهي. مثلاً :- زنا يا لواطت يا ته
شراب به ڪبيرن گناهن مان آهي پر انجو فحش يا خواري ظاهر نه آهي بلڪ
ان ۾ شيءِ جي علت آهي جو سبب سان ظاهر ٿئي ٿو. يا انجو فحش ظاهر ٿئي ٿو.

الا اللمم :- هن مان مراد صغيرا يا هلڪا گناهه آهن.

ترمذي شريف ۾ حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کان روايت آهي. امام بغوي
بروايت عطا حضرت ابن عباس رض جو قول نقل ڪيو آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم
جن هي شعر پڙهيو هو. جنهنجو مفهوم مندرجه آهي.

شعر ترجمو :- اي الله جي! اگر تون معاف ڪندين ته گهڻائي گناهه معاف ڪندين. تنهنجو
اهڙو ڪهڙو بندو آهي جو گناهه نه ٿو ڪري. ريجهي گناهه جو مرتڪب نه ٿيو آهي.[۹۵]

وفي جمع جامع الاصول[۹۱] عن ابن عباس رض قال ما رأيت شيئا اشبه باللمم مما قال
ابوهريرة ان النبي صلعم قال ان الله كتب على ابن آدم حظه من الزنا ادرك
ذلك لا محالة فزنا العينين النظر وزنا اللسان النطق والنفس تمنى و
تشتهي والفرج يصدق ذلك او يكذبه اخرجه البخاري* ومسلم وابو داود
ونسائي ايضا بتغيير وزيادة[۹۲]

يه جمع جامع الاصول ۾ حضرت ابن عباس رض کان روايت آهي. حضرت ابن عباس رض فرمائي ٿو ته
"لمم" جي تشريح ۾ حضرت ابوهريره رض جي هن قول کان وڌيڪ صحيح قول مون نه ڏٺو
حضرت ابوهريره رض بيان ڪيو آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته الله تعالى
ابن آدم جي لاءِ زنا جو هڪ حصو لکيو آهي جنهنکي هو ضرور حاصل ڪري ٿو. اکين جي زنا

---

[۹۵] روايت ۽ احوال لاءِ تفسير مظهري ۽ پڙهي سگهجي ٿو. ص ۱۶۶ ج ۱۱ اردو. [۹۱] جمع جامع الاصول:- ترجمو ص ۱۸۹ ج ۱ احوال
[۹۲] صحيح مسلم شريف ص ۲۶۲ ج ۲ تي حديث موجود آهي. مناشير خالد احسان پبليشرز لاهور
* تيسير الباري ترجمو شرح صحيح بخاري ص ۱۶۳ ج ۸ تي حديث موجود آهي لفظن ۽ معنيٰ فرق آهي. ان النبي جاء في عن النبي العينين جاء في العين

(ناڪرم ڏاڍن) ڏسڻ آهي، زبان جي زنا (ناجائز) ڳالهائڻ آهي. نفس آرزوڪريٿو
يا خواهش ٿئي ٿو ۽ شرمگاهه (اُگهڙ) به بعضي نفس يقڪريٿي يا انجي تڪذيب
ڪريٿي. اهڙيءَ حديث کي بخاري ۽ مسلم ۽ ابوداؤد بيان ڪيو آهي. ۽ مسلم شريف جي
روايت ۾ ڪجهه ڦيرڦار ۽ وڌاءُ آهي.

وَاللَّمَمُ مِنَ اَلَمَّ :- ۽ اَللَّمَمُ ، اَلَمَّ کان مشتق آهي ،

وفي المكي قال عبد الله بن عمرو بن العاص اَللَّمَمُ ما دُون الشرك وقال ابو صالح
سُئِلتُ عن قولِ اللهِ عَزَّوَجَلَّ اِلَّا اللَّمَمَ فقلتُ هو الرَّجُلُ يُلِمُّ بالذنبِ ثم
لا يعاوِدُ فذكرتُهُ ذلك لابن عباسٍ فقال اعانك عليه مَلَكٌ كريمٌ .

۽ تفسير مڪي ۾ مذڪور آهي حضرت عبد الله بن عمرو بن العاص رض فرمايو ته اَللَّمَمُ انهو
گناهه آهي جيڪو شرڪ کان گهٽ آهي . ۽ رسي جو بيان آهي) ابو صالح چيو ته الله تعالىٰ
جي قول الا اللمم متعلق مون کان سوال ڪيو ويو. مون چيو ته ان مان مراد هي آهي
ته ماڻهو بندات خود گناهه جي قريب ته ٿي وڃي پر پوءِ بار بار نه ڪري (عادي نه
ٿي وڃي) پوءِ مون پنهنجي اهڙيءَ قول کي حضرت ابن عباس رضي الله تعالىٰ عنهما سان ذڪر
ڪيو. حضرت ابن عباس رض فرمايو ته معزز فرشتي آيت جي مطلب بيان ڪرڻ ۾ تنهنجي
مدد ڪئي. ع ۹۳

اَلَّمَمُ من الكبائر والمعنى يجتنبون من الكبائر كلها مطلقًا الا القليل منها بمعنى
انه يُلِمُّ بها مرةً او مرتين فيتوب عن قريب فلا يجعلها عادةً وهو قول كثير من السلف
فيُغفَرُ لهم ما عَصَوا .

يا اللَّمَ ڪبيره گناهن مان آهي ۽ معنى ٿيندي ته اهي ماڻهو پيڻي وڏن گناهن کان مطلقاً بچن تا سواءِ ٿورن جي
يعني جيڪڏهن هڪ يا ٻه ڀيرا ڪبيره گناهه ڪري ٿو وڃي جلدي ئي توبه تائب ٿيڻي ٿو ۽ پاڻ کي انجو عادي نه ٿو بڻائي
۽ هو ڪثير السلف جو قول آهي پوءِ جنهن ماڻهوءَ بيهر مايل ڪيو (ته سان) الله بخشيو ويندو .

آخر ۱۸۷ صحيح جامع الاصول ۽ هي ڪتاب حديث ۾ آهي ابي السعادات مبارڪ بن محمد المعروف بابن الاثير جزري
۽ احاديث الرسول ۲ شافعي ۽ جو ڪيل آهي . المتوفي سنه 606 هـ باب جيم ڪشف الظنون جلد اول ص ۳۵۹ اشاعت
۹۳ ع ۽ هڪڙن اڻي تفسير مظهري ص 165-166 ج ۱۱ پاره ۲۷ سورة النجم (تا ۵۹ الاصول)
مطبعة السنة
المحمدية ۵ شارع مُنيرة الغورية
مصر (ڪاپي نمبر ۲۹۷۶۲ مصر)
سنڌ يونيورسٽي .

إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ ط دليل على مغفرة الصغائر بلا توبة ومع التوبة الصغائر والكبائر وحيث يُغفَرُ الصغائر باجتناب الكبائر وان يَغفِرَ ما يشاءُ صغيرها وكبيرها. من مات بغير توبة فهو في مشيّة الله إن شاء غفر وإن شاء عذّب.

ترجمہ:- بيشڪ اوهان جي رب جي بخشش وڏي عشاري آهي. هي آيت بغير توبه جي ننڍن ناڪاهن جي مغفرت ڪرڻ جو دليل آهي. يا توبه ڪرڻ سان ننڍا ۽ وڏن ناڪاهن جي مغفرت جو پڪ دليل آهي. يا انهيءَ حيثيت سان دليل آهي ته صغيرا ناڪاهه، وڏن ناڪاهن کان بچڻ سان بخشيا وينڊ يا انهيءَ حيثيت سان ته الله تعالى جڏهنڪي چاهيندو ننڍا ۽ وڏا ناڪاهه معاف ڪرڻ فرمائيندو. باقي جيڪو ماڻهو بغير توبه ڪرڻ جي مري ويو ته اهو الله تعالى جي مرضيءَ تي آهي جيڪڏهن چاهيندو ته بخشيندو ۽ جيڪڏهن چاهيندو ته عذاب ڪندو.

وروي عن امير المؤمنين عمر بن الخطاب رض وعن ابنه رض والّا اللمم لا كبيرة مع الاستغفار ولا صغيرة مع الاصرار ومعناه ان الكبيرة تُمحى بالاستغفار والصغيرة تصير كبيرة مع الاصرار قيل ولعل عقيبه وعين المسيئين وعن المحسنين ليلا يئيس صاحب الكبيرة من رحمة ولا يتوهم وجوب العقاب على الله.

حضرت امير المؤمنين عمر بن الخطاب ۽ سندن فرزند رضي الله تعالى عنهما کان روايت آهي ته الا اللمم استغفار سان گڏ وڏو ناڪاهه نه آهي ۽ اصرار (همیشه) ڪرڻ سان صغيرو ناڪاهه نه آهي. ۽ انجي هي معنى ٿيندي ته بيشڪ ڪبيرا ناڪاهه توبه ڪرڻ سان معافيا وينڊ ختم ڪيا وينڊا ۽ صغيرا ناڪاهه همیشه ڪرڻ سان وڏا ڪبيرا ناڪاهه ٿيندا. جيڪو ايئن ته شايد انهيءَ جي پٺيان برائي ڪندڙ جو عذاب ۽ چڪائي ڪڍڻ سان سڀني اجر وعدا وڃي نه جهڙن وڏن ناڪاهن وارا الله تعالى جي رحمت مان نااميد نه ٿين ۽ نه وري انهن وهم ۽ خيال ڪن ته الله تعالى جي شان هيءَ گهرجي لازم آهي ته هو برن ڪمن کان ضرور عذاب ڪندو.

هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ اذ انكم منكم ومن غير لما إِذْ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ اذ في الخليقة اومن

آدم و آدم من تراب والتراب من الارض او اخرجکم من ظهره ذریته وقد علم الله تعالیٰ بالعیوب والذنوب فی ازل الآزال فما منعه علمه بذنوبنا فکیف لا یغفرنا اذ المغفرة اهون علی الله الکریم الرحیم من خلقه اولا بالعیوب والذنوب وَاِذْ اَنْتُمْ اَجِنَّةٌ جمع جنین فی بطون اُمَّهٰتِکُمْ فی وسط الخلق وانه فی ذلک الحالة ایضاً عالم بما اُخفِیَ فی البطون مع القدرة فَلَا تُزَکُّوْٓا اَنْفُسَکُمْ ط بعد انتهاء الخلوة و معرفة النفس بالثناء علیها بزلوة العمل و زیادة الخلوة اِذَا هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰی ع عن الشرک الجلی اوّلاً وعن المعاصی ثانیاً ولا تعجبوا بطاعتکم۔

ترجمہ:- اھو (اللہ) اوھان کی خوب چاٹی ڈاڍی ڄاڻي ٿو جڏھن اوھان کي زمين مان پيدا ڪيو ھو يعني ڄڏھن اوھين پنھنجي مائرن جي پيٽ ۾ ٻچا ھيئه ته اوھين پاڻکي مقدس نه سمجھو ڪير اھوئي تقويٰ وارن کي خوب چاڻي ٿو۔"

هُوَ اَعْلَمُ بِکُمْ :- يعني اھو (اللہ) اوھان کي ۽ اوھان ڪي غير جي احوال کي ان وقت کان خوب چاڻي ٿو جڏھن اوھان کي زمين مان پيدا ڪيو ھو ٿين۔ يعني اوھان کي زمين مان پيدا ڪيائين۔ يا خلقت ۾ يا آدم ع مان پيدا ڪيائين ۽ ڀري آدم کي مٽي ۽ مان پيدا ڪيائين ۽ مٽي زمين مان آھي۔ يا اوھان کي حضرت آدم ع جي پُٽي ۽ مان اولاد ڪري ڪيو ياٿين ۽ بيشڪ الله تعالیٰ ۽ عيبن ۽ گناھن کان ازل الآزال ۾ بخوبي واقف آھي پو ۽ ڪيئن، ڪڏھن اسانجي گناھن سبب نه روڪيو پو ۽ ڪيئن نه اسانکي بخشيندو۔ ڇو نه مغفرت الله تعالیٰ ۽ جي، ڪڏھن اسانکي پيدا ڪرڻ کان ۽ پاڻھن جي عيبن ۽ گناھن کان وڌيڪ آسان آھي جو ھو ڪريم ۽ رحيم پڻ آھي۔

وَاِذْ اَنْتُمْ اَجِنَّةٌ الخ:- اَجِنَّةٌ، جنين جي ٻار جو جمع آھي، يعني اوھان پنھنجي مائرن جي پيٽ ۾ پٽن اندر جي درميان ٻچا ھيئه ۽ بيشڪ اھو الله تعالیٰ ۽ اوھين حالت ۾ ٻار جي اندر حالت کان پنھنجي قدرت سان بخوبي واقف ھو جيڪا حالت مائرن جي پيٽ ۾ مخفي رکي ويئي ھئي۔

فلا تزکوا انفسکم یعنی خلوة جی انتها کانپوءِ ۽ عمل جی پرکاڻ ۽ ظاهر ٿیڻ زیاده خلوت کرڻ کري وڌا نکي نفس جي سچائپ ٿئي پوءِ وڏائپ ٿئي تعریف کرڻ سان پاڻ کي مقدس نه سمجهو.

هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰی ۔ یعنی الله تعالیٰ ۾ شرک جي ڪاڻ ۽ ولا ۽ گناهن کان ثابتاً بچندڙن کي خوب ڄاڻي ٿو ۽ توهان پنهنجي اطاعت تي وڏائي نه کريو. یعني پنهنجي عملن جي پاڪيزگي ۽ نيڪيءَ جي زيادتيءَ جي بڻاءَ تي خود پنهنجي تعریف نه کريو يا گناهن ۽ ضرب ڳالهين کان پاڪ دامن رهڻ تي پنهنجي تعریف نه کريو چوته انجام جو وڌا نکي علم نه آهي.

في صحیح مسلم عن ابن عباس قال سمعتُ اِبْنَتِی بَرَّةَ فقالت زینبُ بنت ابی سلمة اِنَّ رسول الله صلعم نُهِیَ عن هٰذَا الاسم فقال لا تُزَکُّوا اَنفسکم اَللّٰهُ اَعْلَمُ باهل البرِّ منکم[۹۲] کن انک لا یمنع احدٌ اجرها فربما یَنسُبُ احدٌ الی التقوٰی و الله یعلم انه لیس کذلک معانی الحدیث الصحیح ۱۰ ذا کان احدٌ کما وصفًا لصاحبه لا معالةً فلیقل اَحْسِبُ فلانًا و لله حَسِیْبُهٗ و لا ازکّی علی الله احدًا اَحْسِبُهٗ کذا و کذا ان کان یعلم ذلک. و عما سعی الحق ثانیًا و عن الشرک الخفی باطنًا قبل ان یَخْرُجَ من صلبِ آدم ۴۲ بل قبل ان یتحقق آدم فی الوجود الخارجی بل قبل ان یظهر فی عالم الارواح و هو العلم الحق اثابت عند الاعیان اثابتة. قیل نزلت فی ناسٍ کانوا یعملون اعمالًا حسنةً ثم یقولون صلوٰتُنا و صیامنا و حجُّنا و الاشارة ما علیه العبارة.

صحیح مسلم شریف ۾ حضرت ابن عباس رضی الله تعالیٰ عنهما کان روایت آهي پاڻ فرمائي ٿو ته منهنجي نياڻي (جنهن جو نالو برّه (نيڪوڪار) رکيو پوءِ حضرت زینب بنت ابی سلمه رضی الله عنها ته بيشڪ رسول الله صلی الله علیه وسلم جن انهيءَ نالي کان منع فرمائي آهي. جو ۽ حضور صلعم جن فرمايو پنهنجي جانين کي مقدس نه سمجهو الله تعالیٰ ۾ توهان مان نيڪوڪار کي بهتر ڄاڻي ٿو ۱۰ اهڙيءَ طرح سان کو به گهٽي اجر جي خبري تعریف نه ڪري جو پوءِ تقوی ڏانهن منسوب نه ڪري. (یعني عملن جي پاڪيزگي ۽ گهٽي نيڪيءَ جي بڻاءَ تي گهٽي اجر ملڻ تي پنهنجي تعریف نه ڪجي ۽ نه ئي پاڻ کي صاحب تقوی سمجهڻ جي هامَ هڻي چوجو) ۽ الله تعالیٰ ۾ ڄاڻي ٿو ته تحقيق اهو پنهنجي تعریف ڪرڻ

---

[۹۲] هي حديث مسلم شريف جي ص ۳۲۱ ج ۲ آهي پر راوي مسلم ۾ بيو ڪيل آهي يعني عن محمد بن عمرو بن عطاء قال الخ اشاعت خالد احسان پبلشرز لاهور

وارو ٿيڻ منڊل جو مستحق نه ڪهي جيئن هوچي ٿو. حديث صحيح جو حڪم ڪهي ٿيڻ ساڻ
هي حڪم ثابت ڪهي.

صاحب تفسير حضرت شيخ عيسيٰ جن الله قد سره جو فرمائين تا ته جڏهن ماڻهو
پڇڻي سائين ٿو جي ضرور تعريف ڪرڻ چاهي تو ته پوءِ پيلي هيئن چوي ته ماڻ فلاڻي ڪي
هيئن سمجهان ٿو ٿيڻ الله جو قسم ته مون ڏٺي ڪي هيئن پا نبي هوءِ مون الله تعالىٰ
ڪي ڪهڪي به وڏيڪ پاڪ نه ٿو سمجهان. مون ڏنڪي هيئن ٿيڻ هيئن ٿو پائيان پر شرط ڪهي
ته تعريف ڪرڻ وارو ممدوح جي هر خوبي ڪان واقف هجي نه پوءِ ڏٺي تعريف ڪري
ٿيڻ الله تعالىٰ خوب ڄاڻن ٿا ڪهي ان شخص ڪان جيڪو پاسوڪ ٿو ان شيءِ ڪان جيڪا ماسوي
الحق ڪهي ٿيڻ باطني شرڪ ڪان پڻ پرهيز ڪرڻ ضرور ڪهي. ۱۰ وهان ڪي حضرت آدم عليه السلام
جي پيڙي ڏاڪيائي ڪان آپ ڪي الله تعالىٰ ڄاڻن ٿا ڪهي ۱۰ وهانجي حالات ٿيڻ اعمال ڪان بخوبي واقف ڪهي
بلڪ هن ڪان به آڳ الله تعالىٰ واقف ڪهي جو حضرت آدم عليه السلام (پڇڻي) وجود خارجي ٿيڻ ۽ پاڻ
پيرو ٿيڻ ثابت قدم ٿيئي. بلڪ ايڏا به حضرت آدم عليه السلام جي عالم ارواح ۽ ظاهر ٿيڻ ڪان آڳ
الله تعالىٰ جي ڏسڻ سڻ هر اعمال ٿيڻ احوال ڪان واقف ڪهي. ٿيڻ اهو حقيقي علم ڪهي جيڪو ثابت
ٿيندڙ ٿيڻ وجود حاصل ڪرڻ جسمن جي وقت ثابت ٿيڻ موجود ڪهي.

ڪن چيو آهي ته هيءَ آيت (هن ماڻهن جي حق ۾) نازل ٿي جيڪي سڀ عمل ڪرڻ ڇڏي
پوءِ ڏيري چوڏاڪا ته اسانجون هيتريون ڏاڙهون آهن ٿيڻ اسانجا هيترا روزا آهن ٿيڻ
اسانجا هيترا حج آهن ٿيڻ قرآني عبارت سان (هيءَ) گاهڙ (هن) اشارو ڪهي. يعني پڇڻي
نيڪ عملن ڪي ڇڏڻ ڏاڪا ته الله تعالىٰ ڪيئن نه ڏاڙهو ڪري هو اعلم بمن اتقىٰ ۽ نازل
فرمائي ڏيئن ڏاڪيائي ته (وهان پڇڻجو پاڻ ڪي مقدس نه سمجهو (هو الله تعالىٰ ڏاڙهو ڏاڙهن
ڪي خوب ڄاڻي ٿو.

اَفَرَءَيْتَ الَّذِيْ تَوَلّٰى ۽ عن الحق الوهيةً او ربوبيةً او وجوداً او شهوداً الى غير ذلك
من المقامات وَاَعْطٰى قَلِيْلاً معالا يبقى الوعن وَاَكْدٰى ۽ قطع العطا فرعاً وورعاً وفرعاً

من قولهم كلّ الحافر اذا بلغ الكديد وهي الصخرة الصلبة فيترك الحفر

ترجمو: "يا اوڏا اهڙي ماڻهوءَ کي ٻڌائو جنهن سڀني ڏينهن کان منهن موڙيو ۽ توڙ ورمال ڏنائين ۽ بندگيءَ ڇڏيائين."

آخر رعيت الذي لوتي الخ۔ يعني ان شخص حقن کان منهن موڙيو انکي مجبور برحق تسليم ڪرڻ کان يا رب هجڻ کان يا سندس موجود هجڻ کان يا سندس حاضر ناظر هجڻ ۽ ان غير ذڪر مقامات کان منهن موڙيائين. ۽ توڙ ورمال ڏنائين ان مان جيڪو واعدي جو تحفظ نه ڪري ۽ پوءِ بعمل بندگيءَ ڇڏيائين. يعني جنهن مال جو پاڻ واعدو ڪيو هائين ان مان نه ورمال ڏنائين ۽ باقي مال ڏيڻ کان بندگيءَ ڇڏيائين پاڻ کي بلند رتبي جو ۽ پرهيزگار نه سمجهڻ جي حيثيت سان نه ته پرهيزگار آهيان.

عربن جي قول ۾ "اَكَلَ" ان سخت پٿر کي چوندو آهي جيڪا ڪوهه جي ڪوٽ دوران اچي ويندي آهي ۽ وڏيڪ ڪوٽ کان روڪي ڇڏيندي آهي. لفظي ترجمو ٿيندو "ڪوهه ڪوٽ ٻڌ ڪيائين جنهن هو سخت پٿر کي پڻ عرب هي الفاظ چوندا آهن "اَكَلَ الحافرَ والجبلُ" يعني ڪوهه ڪوٽ واري کي ڪنهن حائل ٿيندڙ پٿر روڪي ڇڏيو.

۱۔ رُوِيَ انها نزلت في الوليد بن المغيرة كان يتبع النبي صلعم فغيّر[95] بعض المشركين وقال تركت دين الاشياخ وضللتهم فقال احشى عن ابن الله فضمن ان يتحمل عنه العذاب ان اعطاه بعض ماله فارتدّ واعطى بعض المشروط ثم بخل بالباقي.

روايت آهي ته هيءَ آيت وليد بن مغيره جي حق ۾ نازل ٿي هئي. هو حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جنهن فرمانبرداري ڪندو هو پوءِ انکي ڪن مشرڪن غيرت ڏياري شرمايو ته تون بزرگن جي دين کي ڇڏي ڏنو آهي ۽ توڙ انهن کي گمراهه سمجهيو آهي. وڏيءَ چيو ته مان الله جي عذاب کان ڊڄان ٿو ته غيرت ڏياريندڙ مشرڪن چيو ته جيڪڏهن تون سڀني پنهنجي مال مان ڪجهه مال ڏيندين ته تو تي جيڪو عذاب ايندو اهي کڻي جو مان ضامن آهيان (ڏسڻ ۾ آيو آهي ته وليد مرتد ٿي ويو ۽) واعدو ڪيائين ۽ مقرر رقم جي ڪجهه حصو ادا ڪيائين ۽ باقي رقم ڏيڻ کان بغاوت ڪري بندگي ڇڏيائين.

(۹۵ ذهلك في مختصري ص ۱۷۰ ۽ تفسير جلالين ص ۴۳۹ حاشيه ۱۰)

وقيل نزلت في العاص بن وائل السهمي وذلك انه ربما وافق قوله قول النبي صلعم في بعض
الامور[96] وقيل نزلت في ابي جهل وذلك انه قال والله ما يأمر محمد الا بمكارم
الاخلاق فنذر ان قد اعطى قليلا قلل اي لم يؤمن به، واصله من الكلية
وهي صغرة يظهر في البير من الحفر.[97]

يڪن چيو آهي تہ اها آيت عاص بن وائل سهميءَ جي حق ۾ نازل ٿي هئي جو هوءَ
ڪاهين ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن سان گهڻو موافق هو.

يڪ چيو آهي تہ هيءَ آيت ابوجهل جي حق ۾ نازل ٿي هئي جو الهيءَ چيو هوتہ الله
جي ذات جو قسم آهي تہ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جڏهن سانڪي سڏ عادتن
جي تعليم ڏين ٿا. پوءِ آيت جو مفهوم ٿيندو تہ هن قول جي باوجود، ابوجهل پاڻ
سڳورن ۾ تي ايمان نہ آڻندو.

يا اڪدي، ڪديت مان مشتق آهي يا اهو هڪ پٿر آهي جيڪو ڪهڙي ڪوٽائيءَ دوران ڪوهه
۾ ظاهر ٿيندو رهي آهي.

وفي العباسي اعرض عن نفقتك على فقراء محمد صلعم[98] وقطع نفقتك ومن قتك في
سبيل الله وهذا مثل لما يفعل الاباء المشائخ بعد ما اختاروا صحبة العارف الكامل
ثم ارتدوا عن الحق بعد ما تبين لهم انه الحق

۽ تفسير عباسي ۾ مذڪور آهي تہ جڏهن ماڻهوءَ حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي
فقيرن تي پنهنجي خرچ ڪرڻ کان روڪڻ ڪيائين يا پنهنجي نفقي يا صدقي ڏيڻ جي الله جي
راه ۾ ڏيڻ بندڪري ڇڏي ڏيائين، يا اهو هڪ بخيل جو مثال آهي جو بزرگن جي اولاد
لاءِ ڪاهڻي پوءِ يا قرار ڏيندو رهي. جو هوڪهن عارف ڪامل جي صحبت اختيار ڪرڻ کان
پوءِ وري هو حق کان ڦري ويندو آهن جو سندن لاءِ ظاهري ويندو آهي تہ بيشڪ اهو قرآن حق آهي.

---

[96] هي سڀني جو بيان آهي مظهري ص ۱۲۰ ج ۱۰ هي محمد بن ڪعب قرظيءَ جو قول آهي. ڏسو تفسير مظهري ص ۱۲۰ ج ۱۰

[97] تفسير ابن عباس ص ۳۳۳ سورة النجم ۾ مرقوم آهي لفظ ۾ اضافو آهي يعني اعرض عن نفقتك وصدقتك على فقراء اصحاب محمد صلي الله عليه وسلم. اشاعت المكتبة الغازرقيه ملتان. بإذن لابي طاهر محمد بن يعقوب الفيروز آبادي الشيرازي الشافعي رحمة الله عليه صاحب القاموس المتوفي ۸۱۲ هجري.

اَعِنْدَهٗ عِلْمُ الْغَيْبِ بان الله لا يحتاج به بعد الارتداد فهو يراه يعتقد و يعلم يقيناً ان صاحبه يتعمل عنه۔ و فی النیسابوری اَعِنْدَهٗ علم الغیب لوح المحفوظ فهو یری ما ضیفه انه کما صنع۔ نزلت فی عثمان بن عفان و کان کثیر النفقة و الصدقة علی اصحاب النبی صلعم فلقیه عبد الله بن سعید بن ابی سرح فقال له اَرَاَیْتَ تُنْفِقُ علی هٰؤُلَآءِ مالاً کثیراً فاخاف ان تبقی بلا شیء فقال عثمان لی خطایا و ذنوب کثیرة اُرید تکفیر و رضی الرب فقال له عبد الله اعطنی زمامَ ناقتک فاحمل عنک ما یکون من الذنوب و الخطایا فی الدنیا و الآخرة فاعطاه زمام ناقته و اقتصر عن نفقته نزلت ترجمہ:۔ "چا ان ماڻھوءَ وٽ رڳو صحیح ذریعي سڃاڻ، علم غیب آهي جو، ڪي ڏسي رهيو آهي۔" یعني نہ چا ان ماڻھوءَ وٽ غیب جو علم آهي نہ الله تعالیٰ ڪنھن مرتبي تائين ڪنھن کي پنھنجي عذاب نہ ڏسڻ یقیناً چاڻي ٿو پر ڪجھ ڪريتو نہ سندس سڃاڻي ڪاڻ سان ڪو، لاهيندو ۽ سندس پوئين و۔

۽ تفسیر السمعی النسابوري ۾ مذڪور آهي تہ چا ان ماڻھوءَ وٽ غیب جو علم آهي یعني لوح محفوظ آهي جو هو پنھنجي معاني ڏسي رهيو آهي جيئن هو شيءَ جي عذاب ڪان بچڻ لاءِ مال ڏيڻ جا حربا بڻائي رهيو آهي۔

نیسابوري ۾ مذڪور آهي تہ هيءَ آيت حضرت عثمان بن عفان رضي الله تعالیٰ عنه جي حق ۾ نازل ٿي۔ حضرت عثمان غني رض، حضور صلي الله عليه وآله وصحبه وسلم جن جي اصحاب سڳورن رض ٻي صدقات ۽ خيرات طور گھڻو مال خرچ ڪندو هو۔ هڪڙي ڏينھن حضرت عثمان رض سان عبد الله بن سعيد بن ابي سرح مليو ۽ ڪيئن چيائين تہ اي عثمان! ڇا ان ڪي ڏسان ٿو تہ تون تمام گھڻو مال انھن (اصحاب النبي ص) ٻي خيرات ڪرين ٿو ۽ موڪي خطرو ٿو ٿئي تہ رکندين تون مال ڪان خالي نہ ٿي وڃين۔ حضرت عثمان غني رض فرمايو تہ منھنجي خطائن ۽ گناھ ڏانھن ڏسان آهن۔ مان راضي ۽ مال جي خرچ ڪرڻ سان گناھن جو ڪفارو ۽ رب ڪريم جو رضامند ڇاهيان ٿو۔ حضرت عثمان غني رض ڪي عبد الله بن سعيد چيو تہ پنھنجي ڏاڍي ۽ وڏي موڪي ڏي تہ مان تنھنجي گناھن ۽ خطائن جي سزا جيڪا دنيا ۽ آخرت ۾ سر زد ٿين ٿي پنھنجي سر تي ڪڍان ٿو

حضرت عثمان رضہ پنھنجي ڏاڏيءَ جي واڳ سندس حوالي ڪئي ۽ جيڪو خرچ ۽ صدقو اصحاب النبي ص کي ضرورت هوسو بندوبست ڪري ڇڏيائين. جنهن تي هيءَ آيت نازل ٿي.

اَمْ لَمْ يُنَبَّاْ بِمَا فِيْ صُحُفِ مُوْسٰى ۙ هٰذا يدل على ان يكون المنكرين اهل الكتاب فان المشركين لا تتعلق لهم بما في صحف موسى الهم الا ان يقال ان الشريعة قد شهرت عندهم فغنى النزل تنزيلوا بها وان لم يؤمنوا على ما نبها وبهذا يظهر نكتة تقديم قد موسى على ابيه ايضا. وَاِبْرٰهِيْمَ الَّذِيْ وَفّٰٓى ۙ بانه الوفا بما عاهد الله في حقه وهو خلقه بحيث ان لا يخاف في عهده بجرم او مجرم غيره المفهوم بقوله اَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى ۙ .

ترجمہ:- ڇا انڪي ان مضمون جي خبر نہ آهي جو موسيٰ ع جي صحيفن ۾ آهي.

تشريح:- هي جملو ان منڪرن جي دلالت ڪري ٿو جيڪو اهل ڪتاب مان آهي يعني مشرڪ جو حضرت موسيٰ ع ۽ انهن احڪامات سان ڪو به تعلق نه آهي جيڪي حضرت موسيٰ ع جي صحيفن ۾ آهن. باقي هي جيڪو ڪيترائي ڀيرا توراة انهن ۾ شهرت پذير ٿيو هو پوءِ نازل ٿيڻ وقت ان کان هٿي ويا جيئن ٻڌڻ. انهن احڪامات تي يقين نه رکيائون ۽ ايمان نه آندائون انهي ۽ عبارت سان تقديم جو نڪتو ظاهر ٿئي ٿو ۽ حضرت موسيٰ ع جي تقديم به ظاهر ٿئي.

واِبْرٰهِيْمَ الَّذِيْ وَفّٰٓى ۙ :- ۽ (پڻ) ابراهيم ع جي صحيفن ۾ جنهن احڪام جي پوري بجاءِ آوري ڪئي هئي. جو ڪنهي شخص کي ڪنهو گناهه بخشي مثال نه ٿو ڪٽي سگهي.

تشريح:- حضرت ابراهيم ع وفائيءَ جا ڪهڙا احڪام ڪئي؟ بخشين جهڙي ساڻس ڪيو هو حالانڪ حضرت ابراهيم عليه السلام سندس مخلوق آهي. انهن معاهدن وانگي هوندي سندس واعدن جي مطابق مجرم جي جرم ۾ غير مجرم کي نه ورتو ويندو جنهنجو مفهوم الله تعالىٰ جي هن قول اَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى ۙ مان صاف ظاهر آهي.

فائدو:- حضرت ابراهيم ع جي مبعوث ٿيڻ کان اڳ ماڻهو مجرم جي گناهه ۾ انجي وارثن مان

کي پڻڻي سزا ڏيندا هئا ، جڏهن حضرت ابراهيمؑ کي مبعوث خيرخواهه ڪيائون
جيئن هن حديث مان ظاهر آهي ، ڇڪ روى عكرمة عن ابن عباس قال كان اول ابراهيم ياخذون
الرجل بذنب غيره فكان الرجل اذا قتل وظف اهل المقتول بالذى قاتل او ابنه او اخيه
او عمه او خاله قتلوه حتى جاءهم ابراهيم فنهاهم عن ذلك وبلغهم عن الله
ان لا تزر وازرة وزر اخرى ۱۲ خطيب. تفسير جلالين ص ۴۳۹ حاشيه ۱۵

۽ هتين آيت مبارڪ آهي ته ڪوبه شخص ڪنهن ٻئي جي گناهه جو بار نه کڻي سگهي ٿو ان
حديث شريف ۾ آهي. مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَلَهُ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ غَيْرِ
مسلم ۱۲ فلانه ذنبها لانه سببها والدال عليها. تفسير جلالين ص ۴۳۹ حاشيه ۱۶
الله بهتر ڄاڻي ٿو صحيح حقيقت ڪهڙي. ۹۹

وكان ما روى عن الهنيل بن شرجيل انه كان بين نوح وابراهيم عليهما السلام
يوخذ الرجل بجرم غيره ويقتل الزوج بامرأته والسيد بعبده فاول من خالفهم
ابراهيم ۱۲ م فوفى بما عاهد به فى حقوق الله وحقوق خلقه وقيل تام بن بر وفى
وقيل فى شأن المناسك . وروى البغوى بسنده عن ابى امامة عن النبى صلعم قال
ابراهيم الذى وفى قال اركع اربع ركعات اول النهار ۱۲ *[۱۰۵]

۽ هنيل بن الهنيل بن شرجيل کان روايت آهي ته حضرت نوحؑ ۽ حضرت ابراهيمؑ جي
وچ واري دور ۾ اهو رواج هو جو مجرم جي ٻي کي ٻيو ماڻهو گرفتار ڪري ويندو
هو ۽ انکي سزا ڏني ويندي هئي . جيئن ته عورت جي بدي ۾ سندس مڙس کي قتل ڪيو
ويندو هو ۽ اگر باهوڪو جرڪندو هو ته سندس مالڪ کي قتل ڪيو ويندو هو. پوءِ
سڀ کان اول جنهن شخص انهيءَ غلط رواج جي مخالفت ڪئي سو حضرت ابراهيمؑ
ٿي هو. پوءِ حضرت ابراهيمؑ الله تعالىٰ جي احڪامات جي پوري پوري تعميل ڪئي
جو الله تعالىٰ جو ۽ حقوق الله ۽ حقوق العباد متعلق معاهدو ڪيو هئائين.

---

۹۹ منجانب متحقق [۱۰۵] هكذا فى تفسير مظهرى ص ۱۱۵ ، ۱۷۱ * تفسير معالم التنزيل ص ۸۶۰ ۾ هي حديث
ڏاڍو آهي الفاظ هيٺ آهن " قال ابراهيم الذى وفى صلى اربع ركعات اول النهار " مطبع الحميدية الهند ۱۳۲۸ھ

۽ کين ڏري چيڻ ڪهي ته پنهنجي پٽ جي ذبح ڪرڻ لاءِ اُتي ڪٿ ٿيو ۽ کين چيڻ ڪهي ته حج جي احڪامات متعلق اتي ڪٿ ٿيو.

امام بغوي رح پنهنجي سند سان حضرت ابو امامه رض جي روايت سان حضرت نبي ڪريم ص کان بيان ڪيو آهي ته حضور ص جن آيت واذ ابراهيم الذي وفّى جي سلسلي ۾ فرمايو ته ڏينهن جي اول حصي ۾ حضرت ابراهيم ع چار رڪعتون ادا ڪيون.

فائدو:- يعني حضرت ابراهيم عليه السلام الله جي احڪامات جي پوري پوري تعميل ڪئي هئي. پٽ جي ذبح ڪرڻ لاءِ اُتي ڪٿ ٿيو. رب جو پيغام معلوم تائين پهچايائين. طرحين طرحين جون تڪليفون ماڻڻ جي هٿ کان برداشت ڪيائين ۽ صبر ڪيائين ۽ تائين جو غرور جي باهه ۾ به صبر جي دامن هٿ ڇڏي نه ڇڏيائين. الله تعالى جي احڪام ڏيڻ کي ڪين ڏڪايو ۽ سڀني کي پوري طرح ادا ڪيائين. توفيه (باب التفعيل) جي معنا ۾ به آهي يعني ڪنهن کي پورو ڪرڻ. (تفسير مظهري ص ۱۱۲ ج ۷)

عن ابي الدرداء رض وابي ذر رض عن رسول الله صلعم عن الله تبارك وتعالى قال ابن آدم اركع لي اربع ركعات من اول النهار اكفك آخره رواه الترمذي. ۱۰۲

وروى الترمذي ايضاً عن ابي ذر ان رسول الله صلعم قال اجزكم لم يسبّح الله ابراهيم الذي وفّى. كان اذا اصبح وما يقول كل يوم خمس مرات الله حين تمسون وحين تصبحون الى آخر الآية.

ترمذي شريف ۾ حضرت ابو درداء رض ۽ حضرت ابوذر رض جي روايت سان رسول الله صلي الله عليه وسلم جو نقل بيان ڪيو آهي الله تعالى فرمائي ٿو ته اي ابن آدم ڏينهن جي ابتدائي حصي ۾ تون منهنجي لاءِ چار رڪعتون پڙهه مان ڏينهن جي آخري حصي جا تنهنجا سڀ ڪم پورا ڪندس.

۽ ترمذي شريف، حضرت ابوذر رض کان هيءَ به روايت ڪئي آهي ته رسول الله ص جن فرمايو الله جو وڏائي اجر ڏيندڙ جو ته الله تعالى بيان فرمايو آهي ابراهيم الذي وفّى (باوجود جو هي آهي ته) حضرت ابراهيم عليه السلام هر روز صبح ۽ شام جو فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون آخر آيت تائين پڙهندو هو. ۱۲

---

۱۰۲ ڪنز العمال ۽ منجانب حافظ محمد عثمان ٻيو ۱۰۲ هكذا في تفسير مظهري ص ۱۱۲ ج ۷

۱۰۳ جامع ترمذي مع شمائل ترمذي ص ۲۹۵ اشاعت فريد بك اسٽال لاهور باب ما جاء في صلوة الضحى.

وقد علمت ان معنى الحديث ليس بانه لمجرد هذا الذكر بلغ المرتبة بل اشارة الى انه كان يحافظ على من اشق الاعمال وتخصيصه بالوفاء ذكرا من بين سائر الانبياء لانه احتمل ما لم يحتمل غيره كما يدل على ذلك مزيد وعدم الاستعانة من غير ومكالمة وتكليمه وتفويضه الى الله تعالى. روى انه اتاه جبرئيل حين يلقى في النار فقال هل لك حاجة فقال اما اليك فلا فقال سل ربك قال حسبي من سؤالي وعلمه بحالي واختاره لذبح الولد مع كمال عطوفته ورأفته عليه وانه كان يمشي كل يوم فرسخا يرتاد ضيفا فان وافقه اكرمه والا بقي هو صائما.

صاحب تفسير فرمائي ٿو ۽ جو سمجهان ٿو ته هي حديث صرف انهيءَ ذڪر ڪرڻ لاءِ نه آهي ته حضرت ابراهيم (عليه السلام) رتبي ڪي پهتو بلڪ هن ڪلمي ذاڪر ڪرڻ ۾ اشارو ڏيڻ آهي ته هو ان شخص جي نگراني ڪندو هو جيڪو ضرور عمل ڪندو هو ۽ هن ڪلمي ذاڪر ڪرڻ ۾ اشارو آهي يعني سڀني شين سان گهڻ ۾ جي وچ ۾ خصوصاً حضرت ابراهيم ۾ جي الهي معاملن ۾ جي وفا ڪرڻ جو ذڪر آهي. پوٿو ان ڪلمي ۾ احتمال رکيو جيڪو غير ابراهيم ۾ ڪي احتمال نٿو رکي جيئن انجو نمرود جي هٿ ۾ ڪرڻ ۽ هن ڪلمي ذاڪر ڪرڻ اشارو آهي يعني غير الله کان مدد نه وٺڻ ۽ سندس ڪمال توڪل جو ڪرڻ ۽ پنهنجي سڀني معاملات کي خود ڪي الله تعالى ۽ جي حوالي ڪرڻ.

روايت آهي ته جڏهن حضرت ابراهيم ع ڪي باهه ۾ اڇلايو ٿي ويو ته وٽس حضرت جبرئيل ع آيو ۽ عرض ڪيائين ته آٿي حاجة چاڻڻ ڪي اسان جي ضرورت آهي؟ حضرت ابراهيم عليه السلام فرمايو ته اما اليك فلا ها آهي مگر ڪرڻ جي نه ۽ حضرت جبرئيل ع عرض ڪيو ته ڪرڻ پنهنجي پالڻهار کان ڪجهه گهر. حضرت ابراهيم عليه السلام فرمايو ته منهنجي سوال ڪرڻ ۽ منهنجي حال کان الله تعالى ۽ جو علم منهنجي لاءِ ڪافي آهي.

يعني الله تعالى ۽ منهنجو سڀ حال ڏسي رهيو آهي مون کي ڪنهن جا گهرڻ اهوئي منهنجي ڪفايت ڪرڻ وارو آهي.

ع ڪذا في تفسير حقاني ص ۲۷۲ حاشيه ع ۱۸ ج ۱۰

وَاختار ذبح الولد الخ - ۽ حضرت ابراهيم عَلَيْهِ السَّلَامُ هن ، متعان ۾ به پروٽوڪول پڌنبي پُٽ حضرت اسمٰعيل ع جي ذبح ڪرڻ جي الهي حڪم تحت اختيار ڪيا ٻئه حالانڪ پڌنبي پُٽ سان گهڻو مهربان هوي ۽ مٽس گهڻو شفيق هو. پڌنبي اولاد جي شفقت ۽ محبت ڪمال مقام تي پهتل هجي باوجود به الهي معاهدي جي حضرت ابراهيم عَلَيْهِ السَّلَامُ پورو ڪيو

وانه كان يمشي كل يوم الخ ۽ بيشڪ حضرت ابراهيم ع روزانه پڪوار ڪري ٻاهر نڪرندو هوي ڪوڏو هڪڙو ڏينهن واپس ايندو هو. پوءِ جيڪڏهن ساٿس ملاقات ٿيندي هوندي ته اڳتي عزت ڪندو هوي ڪٿي نه روز ۽ جي نيت ڪري ڇڏيندو هو.

وهل نكتة تقتضي ان موسىٰ بعد رعاية انفاصلة ان التوراة كانت اشهر اكتب عنهم وانها مخففة وهي ما بعدها في محل الجر بدل او معا في صحف موسىٰ او الرفع على هو ان الاتنزل كانه قيل ما في صحفها فاجيب به واقول ان لا يؤخذ احد بذنب غيره ولا يخالف ذلك قوله وكتبنا على بني اسرائيل انه من قتل نفسا بغير نفس او فساد في الارض فكانما قتل الناس جميعا وقوله ع من سن سنة سيئة فله وزرها ووزر من عمل بها الى يوم القيامة فان ذلك يدل لانه والتسبب الذي هو وزره بل يقال ان هذا الحكم عند الجزاء في الاخرة وذلك في الدنيا نعم والنص يدل عليه القرآن.

۽ هن آيت ۾ اهڙو بيان آهي ته صحف موسىٰ ۽ ابراهيم الذي وفىٰ ۾ حضرت موسىٰ ع جو ذڪر حضرت ابراهيم ع جي ذڪر کان مقدم ڪيو ويو آهي انهيءَ ڪري نڪتو آهي اهو هي ته توراة انهن منڪرين وٽ سڀني ڪتابن کان وڌيڪ مشهور هجي ۽ ان لاتزر وازرة وزر اخرىٰ ۾ ان ڪي مخفف آهي ۽ اها انهن احڪامات لاءِ ايڪ ريگ بگن ي جيڪي انهيءَ ڪتاب ۾ واقع آهن يعني صحف ابراهيم ۽ صحف موسىٰ ڪان نه آهن. يا ان رفع لاءِ آهي يعني صحف تان بار لاهڻ لاءِ آهي. گويا اهڙن جيوڙن آهي ته جيڪي ڪجهه انهن صحيفن ۾ آهي ان متعلق انهن جي علم غيب جو آهي، جو پيرماڻهو هن مجرم جي سزا هن جو بار ڪنڊو

ته مجرم تان سزا ختم ٿي ويندي. رڻ کوبڪنهن جو بار نه کڻندو ۽ نه ئي ڪنهي سڳنءَ
الله تعالىٰ جي فرمان ڪين ان لانزر الخ سان جواب ڏنو ويو. ۽ مراد هيءَ آهي ته کوبڪنهن
ٻئي جي بدي ۾ سزا نه ڏنو ويندو. باقي منجاءِ ٿي هڪ شبهو پيدا ٿئي ٿو اهو هي ته
قرآن شريف جي هڪ ٻي آيت ۾ ارشاد آهي. وكتبنا على بني اسرائيل الخ جيڪا بظاهر
آيت ان لانزر وازرة وزر اخرىٰ جي مخالف آهي ۽ ان کان علاوه امام احمدؒ ۽ امام مسلمؒ
حضرت جرير بن عبدالله جي روايت سان بيان ڪيو آهي ته رسول الله صلى الله عليه وسلم
جن فرمايو من سنّ الخ يعني جنهن کو خراب طريقو ايجاد ڪيو ته ان ٻي خود عمل ڪرڻ
جو به گناهه ٿيندو ۽ قيامت تائين جيڪي به ماڻهو ان طريقي تي عمل ڪندا انجو گناهه به انهيءَ
(موجد) تي ٿيندو. هيءَ حديث به منڪور بالا آيت ان لانزر الخ جي خلاف آهي.
صاحب تفسير جواباً فرمائي ٿو ته منڪور بالا آيت ۽ حديث آيت ان لانزر الخ جي مخالف نه آهن.
انجو سبب ڏسجي ٿو مُرتڪب قتل ۽ سنت سيئه جو موجد ابتدا ۾ گنهگار آهي ۽ آهي
پر انهيءَ جو حڪم جو خراب آهي، ان جي گنهگار ۽ مجرم بنجڻ جو سبب هوندو آهي.
ان انهيءَ جو جُرم ٻيڙو ڏيندو آهي. رباقي اهو مطلب نه آهي ته ان ڪري مجرم جو جرم
مٽجي وڃي ۽ مجرم ان گناهه کان آزاد ڪيو ويندو. بلڪ هيئن سمجهڻ گهرجي ته اهو حڪم آخرت ۾ جزا ڏيڻ وقت ٿيندو ۽ اهو حڪم يعني جيڪو مجرم، گناهه حال
ڪري ٿو اهو دنيا جي سزا سان وابسته آهي يعني ڪيس حدّ ۽ تعزير جي سزا ڏني
ويندي. موافقت سان يعني اگر جرم حدّ جي لائق آهي ته حدّ هڻي ويندي ۽ اگر تعزير
جي موافق آهي ته سزا تعزيري ڏني ويندي.
وَاَنْ لَّيْسَ لِلْاِنْسَانِ لطالب الحق اِلَّا مَا سَعٰى ۽ بنفسه اذ كما لا يقتضي ان ذنب غيره كذلك
لا يثابي الا بفعل نفسه ومن هذا استنبط الامام الشافعي رض ان ثواب القراءة لا تصل الى
الموتى وانتصر ان قوله صلعم اقرءوا سورة يٰسٓ وتبارك عند موتاكم يعزى له.
واما روى ان الصدقة والحج ينفعان الميت فان الثاني له كالنائب عنه فهو ايضا

مُجيبُ لَهُ . ترجمو:- ۽ هي ته انسان کي رڳو جي طلب کي (يعني جي باري ۾ فقط پڇڻي ئي کائي مڻي." يعني هر انسان کي اهو ڪجهه مڻو جيڪو بهتر ڪمائي ڪڻ ۽ ڪوشش ڪندو ۽ ته جهڙيءَ طرح پئي جي ڪناهه ڪري سان غير کي سزا نه ڏني ويندي. تهڙيءَ طرح پئي جي نيڪ اعمال سبب به ڪنهن ثواب نه مڻندو. باقي ثواب ته ان مڻندو جو هن انسان پنهنجي ذات خود ڪو نيڪ عمل ڪري. حضرت امام شافعي رح اهڙي ۽ آيت مان دليل ورتو آهي. ۽ فرمائي ٿو ته قرآن ڪريم جي پڙهڻ جو ثواب مُردن کي نه پهچي. حالانڪ ڪوئي خبر آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته اوهان پنهنجن مُردن وٽ سورت يٰسٓ ۽ سورة تبارڪ پڙهندا ڪريو. انهيءَ ڪري ثواب ڪيئن نه مُردن کي مڻندو.

۽ پر جيڪي روايت آهي بيشڪ هن ۾ ۽ حج پئي ميت کي فائدو ڏين ٿا. ۽ جو مطلب به آهي ته ميت لاءِ نيت ڪري نيڪ عمل ڪرڻ وارو سندس لاءِ ثواب و اڳر آهي پوءِ ڪنهن به معاوضي ڏئي ڏيندو. ۱۲

وفي النيسابوري هذا كان في شرع ما قبلنا وجعل للانسان ما سعى وما هم يسعى فهو مجاب به بما فاما ناسخ والمنسوخ ولولاهذه الآية يعني الحقنا بهم ذرياتهم وما التناهم من عملهم ناسخة لقوله وان ليس للانسان الا ما سعى لبطلت الشفاعة.

تفسير سلميءَ ۾ علامه نيسابوري رح فرمايو آهي ته اهڙيءَ آيت جو حڪم ڪنهن پيغمبرن ۾ جي شريعت ۾ هو. يعني عضڪي پئي جي ڪيل نيڪي ۽ جو ثواب نه مڻندو. پر اسانجي شريعت ۾ الله تعالى ۽ انسان کي سندس ڪيل نيڪ عمل جو ثواب ڏيندو. پر اهڙن نيڪين جو به بدلو ڏيندو جيڪي پين جي طرفان سندس لاءِ ڪيون ويندا يون. ۽ اهڙيءَ جو جواب ناسخ ۽ منسوخ جي باب ۾ مشهور آهي. يعني آيت وان ليس للانسان الا ما سعى ۽ منسوخ آهي ۽ انجو ناسخ آيت الحقنا بهم ذريتهم الخ آهي. جيڪڏهن اهي ۽ آيت الحقنا الخ نه هجي ها ته وان ليس للانسان الخ سان

آڳاڻي پر امام ابوحنيفه رح، امام مالڪ رح، امام احمد رح ۽ سڀ علماء سلف ۽ خلف جو قول امام شافعي رح جي خلاف آهي. هجوه تائه مُردن وٽ قرآن ڪريم پڙهڻ سان ڪين پهچي ٿو ۽ فائدو ڏيڪري ٿو. تفسير مظهري ص ۱۲۶ اردو ج ۱۱)

پيغمبرن - ولين يء صالحن وغيرهم جي شفاعت باطل ٿي وڃي ها.

وفي المكي قال ابن عباس رض هذا منسوخ الحكم في هذي الشريعة بقوله الحقنا بهم ذريتهم فأدخل الأبناء الجنة بصلاح الآباء. روى عن ابن عباس رض أن امرأة رفعت صبيانها فقالت يا رسول الله ألهذا حج قال نعم ولك أجر. وروى البخاري أن رجلا قال لرسول الله صلعم إن أمي توفيت أينفعها أن أتصدق عنها قال نعم.

يء تفسير مكي ۾ مذڪور آهي. حضرت ابن عباس رضي الله تعالى عنهما فرمايو ته هن شريعت (شريعت محمدي ۽) ۾ هي حڪم الحقنا بهم الخ واري آيت سان منسوخ آهي. يعني پيئرن جي نيڪ اعمال ۽ صالح هجڻ ڪري پٽ بهشت ۾ داخل ڪيا ويندا.

حضرت ابن عباس رض کان مروي آهي ته هڪ عورت پنهنجو بار ڪڍي بارگاهه رسالت صلى الله عليه وسلم ۾ آئي. يعني عرض ڪيائين ته اي الله جا رسول! ڇا هن بار جي لاءِ به صبح آهي؟ يا ڀاڻ سگورن! فرمايو ته ها يء الهي جو اجر تنهنجي لاءِ آهي.

يء بخاري شريف روايت نقل ڪئي آهي ته هڪ شخص رسول الله صلى الله عليه وسلم جنجي دربار ۾ عرض ڪيو ته منهنجي ماءُ فوت ٿي ويئي آهي ڇا سندس طرفان مون خيرات ڪريان ته ڪيس فائدو ٿيندو؟ يا ڀاڻ سگورن! فرمايو ته ها. (ڪيس فائدو ٿيندو)

وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الْأَوْفَىٰ

بالجزاء الاوفر بنزع الخافض قال الكاشف اى ليس للانسان الا ما يليق بالانسان من الاعمال واما الفضل والمشاهدة بالقربة فانما يؤتيه من يشاء فاذا وصل الى المشاهدة وتمتع بها فليس له ذلك وانما كان هو متمتعا بها.

ترجمو: يء وهي ته انسان جي ڪوشش تمام جلد ڏٺي ويندي يء پوءِ ان (ڪوشش) کي پورو پورو بدلو ڏنو ويندو.

وان سعيه الخ - يعني انسان جي ڪوشش قيامت جي ڏينهن سندس ميزان ۾ (عملن جي تور

وقت، ڏنڻي ويندي. پوءِ ڪيس سڪرات جي وقت گهڻي معاوضي سان ڪيس پورو ڪرايو
ڏيندو. ڪاشف چيو آهي ته انسان جي لاءِ اهوئي لائق آهي جيڪو سندس اعمال مان
آهي. باقي مهرباني ۽ مشاهدو قرب سان آهي پوءِ الله تعالىٰ جنهن کي چاهيندو آهي
تنهنکي عنايت فرمائيندو آهي. پوءِ جڏهن مشاهدي تائين رسائي ڪندو آهي ۽ ان سان ناسوتي
دردن ڏيندو آهي ته پوءِ سندس لاءِ اهو لائق نه آهي ته جو غير الله کان مدد ڏيئي ۽ اهو ڪيس
ممنوع آهي.

وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى ۔ بِكُلِّ نُزُلٍ وَبُدَّ اَفْلَا مَسَاغَ لِاَحَدٍ اِلٰى اَحَدٍ فِيْ فِعْلٍ مِنَ الْاَفْعَالِ
وَلَا عَقِيْدَةٍ مِنَ الْعَقَائِدِ وَلَا حَالَةٍ مِنَ الْاَحْوَالِ وَلَا لَحْظَةٍ مِنَ اللَّحَظَاتِ وَلَا لُحْظَةٍ مِنَ اللَّحَظَاتِ
وَالْاَفَاقُ مُنْتَهَاهُ كَمَا هُوَ مَبْدَاُهُ وَاَنَّهٗ هُوَ اَضْحَكَ وَاَبْكٰى ۔ وَفِعْلُ اخْتِصَاصِهَا فِيْ سَائِرِ
الْكَيْفِيَّاتِ النَّفْسَانِيَّةِ لِاَنَّ الضَّحِكَ مِنْ خَوَاصِّ الْاِنْسَانِ ثُمَّ مَا تُقَابِلُ بِهٖ وَهُوَ الْبُكَاءُ اَوْلٰى
فِيْهَا اَقْرَبُ الْخُصُوْصِيَّاتِ مِنَ الْكَيْفِيَّاتِ لِاَنَّ الْاِنْسَانَ فِيْ مَا يَخْلُوْ عَنْهَا لَا اَنَّ الْاِنْسَانَ مَا
بِالْفَرَحِ وَمَا بِالْحُزْنِ وَفِعْلُ وَجْهِ تَقْدِيْمِهِمَا عَلٰى قَوْلِهٖ وَاَنَّهٗ هُوَ اَمَاتَ وَاَحْيَا لِهٰذَا الْوَجْهِ۔
وَالْاِفَاقَةُ وَالْاِحْيَاءُ مِنْ اَحْكَامِ الْاِلٰهِيَّاتِ وَحْدَانًا وَلَا تَرَاهُ مُنْتَهَاهَا اِلَيْهِ دُوْنَهٗ ۔

ترجمو:- "۽ هي ته رسيني ڪي پنهنجي پاڻ ڏانهن واپسي ڏيڻي پڇاڙي آهي. ۽ هي ته اهوئي ڪلائي ٿو ۽ رڙائي ٿو
۽ هي ته اهوئي ماري ٿو ۽ جياري ٿو."

وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى:- يعني ۽ هي ته سڀني کي پنهنجي پاڻ ڏانهن واپسي ڏيڻ ابتدا ۽ انتها ۽ راڳي پوءِ
پڇاڙي آهي. پوءِ کنهنکي بکڻ ۽ کنهنکي ڪم مان کڻڻ ڪم ۽ عقيدن مان کڻڻ عقيدي
۽ احوال مان کڻڻ حالت ۽ لمحن مان کڻڻ لمحي ۽ ڪابه رسائي نه هوندي
۽ نه ڪري کڻڻ ڪنهن جي آڏو ۽ کڻڻ ڪنهن روگردائي ڪري سگهندو. آفاق ۽ ڪائنات ۽ مجموعو
۽ مصير آهي ته صرف الله؟ جي ئي دربار آهي جتي هر کنهنکي پڇاڙي آهي اهوئي انسان جي
مُنتهيٰ آهي جيڏانهن هوسندس لاءِ مبدء (آغاز) ٿيڻ جي جاءِ آهي. [۱۰۵]

---

[۱۰۵] هڪڙي تفسير جلالين عربي ص ۴۳۶ حاشيه ۲۲.

وانھ ھو اضحک وابکیٰ ۱۰۔ یعنی اللہ تعالیٰ ۽ جو مُنھنجو ۽ بکاء بنھي ي تمام نفسانی ۽ عیفیات ۾ مخصوص کرڻ جو شایان ھي وجھ آھي نہ مُنھنجو رکڻ، انساني خاصیات آھي پوءِ دري انجو مٿن بکاءُ (روئڻ) آھي۔ یا دري الھڻ بنھي ۾ عیفیات جي اقرب الخصوصیات مان کجھ بہ نہ آھي۔ جو نہ بیشک انسان الھڻ بنھي کان خالي آھي۔ ھوکري نہ انسان یا خشيءَ ۾ ھوندو آھي یا عدم ۾ ھوندو آھي۔

فائیجني یا ھا جیکي اعمال عدم آھن الھڻ جو خالق اللہ تعالیٰ ڏي آھي، ایتري تائیں جو کل ۽ روئڻ بہ انجا ئي پیدا کیل آھن۔ عطاءُ بن ابي مسلم رح چیو آھي تہ اھوئي خوشکریءَ ۽ اھوئي غمگینکریڻ۔ مجاھد رح چیو یعني اھوئي جنت جي انسان کي کلائیندو ۽ اھوئي دوزخ جي انسان کي روئارینداو۔ [۱۰۶]

دلیل وجھ لقد یھما۔ ۽ شایان الھڻ بنھي (ضحک ۽ بکاء) کي وانھ ھو امات واحیا کان آڳ ۾ آڻڻ جو سبب ٿي اھو آھي یعني اھي بنیي انسان جو اقرب الخصوصیات جي کیفیات مان نہ آھي وانھ ھو امات واحیا۔ یعني ۽ مارڻ ۽ جیارڻ، صرف الھڻي وست قدرت جو سینگار آھي ۽ شئي کا شوءِ بنیي کي الھڻ بنھي جي قدرت نہ آھي۔

قال جعفر اَمَاتَ فی الاعراض عنه واَحیٰی بمعرفته والفعل فی ھذا وجھ ظاھر و اما فی الاولیٰ فانه یلزم وَھُمِ مَنْ یَتَوَھَّمُ اَنَّ الضَّاحِکَ یضحک بنفسه وَاَنَّ اَلْبَاکِیَ یَبْکِي لنفسه بل انکل ھو اللہ لا الہ الا اللہ ثم لانتھاء غایات الغایات۔

الاولیٰ ان اھل العقل یَسْتَدِلُّوْنَ بِه انه یَنْتَھِی الیه سلسلة موجودات ابتداءً و بعد التسلسل وانھ علة انکل ۱۰ ثانیه ان المؤمن والکافر مُقِرَّانِ بانّ الخالق ھو اللہ ولئن سَاَلْتَھُمْ مَّنْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ والارض لیقولُنَّ اللہ ۱۰ ثالثة ان تربیة انکل یتے رب العالمین ۱۰ الرابعة انه سبحانه مُنتھی العابدین والمتعبدین والزاھدین والمتزھدین والفقیر والخادم وما یُشْبِھُھُمَا فی المَحَقِّ والمُبْطِلِ فَاِنَّ المتفاوتہ

---

[۱۰۶] مناقب حافظ ابو عثمان تحقیق صفحہ ۱۰۔

والمراقبة لا ينسب الا الى الله والا الله تصير الامور. وما الملامتي فلا غيرة عنده لغير والمتصوف لا يشاهد سوله والصوفي لا يلتفت دونه وليس وراء عبادات قربة.

جنهن جي نه آمات الله تعالى ۽ کان روگرداني ڪئي آهي ۽ آخرت الله ۽ جي موڪلڻ آهي.

يعني اهوئي رستو ۽ ڪافر کي ناشناسيءَ جو مٽ ڏني نه ۽ مؤمن کي معرفت جي زندگي بخشي نه. ۽ الهن آيتن ۾ فضل جو سبب ظاهر آهي. ۽ پوئين آيت ۾ رضينا والله هو راضون وابكائهم) اهو سبب) وهم جي رفع ڪرڻ لاءِ آهي جيڪو ماڻهو وهم ڪري نه ته ڪنڌ ٻڌڻي لفظاني خصوصيت شامل آهي ۽ روئڻ به ٻڌڻي ذات لاءِ ڏني نه. حالانڪ سڀ ڪجهه الله معجود برحق لاءِ آهي. الغرض الله ۽ تائين پهچڻ لاءِ گهٽين غايتون آهن. (يعني مقصد آهن)

ٻوئين غايت هي آهي نه عقلمند الهي ڏاڪا مان ويل تاوڻ نه موجودات جو سلسلو ابتدا کان الله تعالى ۽ تائين پهچي نه. يا وري تسلسل کان ٻچو نه اهو تسلسل هر شيءِ جي علت آهي. ٽيون مقصد هي نه مؤمن ۽ ڪافر ٻنهي هڪ ڏاڪا هجو اقرار ڪندڙ آهن نه بيشڪ خالق الله ۽ آهي ۽ ايٽ جيڪڏهن الهن کان اوهين پچندو نه آسمان ۽ زمين کي ڪهڙ پيدا ڪيو آهي نه ضرور چوندا نه الله ۽ ئي پيدا ڪيو آهي.

چوٿون مقصد هي آهي نه بيشڪ هر ڪهڙ جي پالنا. تربيت الله ۽ جهان جي پاڻهاڙ لاءِ آهي.

پنجون مقصد هي آهي نه بيشڪ الله سبحانه وتعالى ۽ جو عبادت ڪندڙ ۽ پرستش ڪيلن جي ۽ زهد ڪندڙ ۽ زهد ڪيلن جي ۽ فقير ۽ خادم جي هڪ جيڪي حق ۽ ڪامل جي جاءِ ۽ ساڻ مشابهت ٿئي ٿي سيني جي انتها آهي. ڇو نه جنهنجي خدمت ڪئي وڃيٽي ٿي ۽ جنهن تي فوڪ پڙهيا وڃن تا اهي الله تعالى ۽ ڪا نسوءِ ٻئي ڪهڙ به طرف منسوب نه ٿا ڪيا وڃن.

خبردار! سڀ ڪم الله ۽ ڏانهن رجوع ٿيندا.

۽ پر ملامت ڪيل لوءِ ان وٽ ڪا لوڪ نسوءِ ڪا به ڏاڙيا شيب نه آهي ۽ تصوف اختيار ڪرڻ وارو الله ۽ ڪا نسوءِ ٻئي ڪهڙ نهنجو مشاهدو نه ڪندو ۽ صوفي الله ۽ ڪا نسوءِ ٻئي ڪهڙ کان به مدد نه وٺندو ۽ عبادت ڪا نسوءِ ڪا ڏيڪڙائي نه آهي.

وفی مجمع البحار منه المختار عن العرش ، زاجاهدوا النفس و قهروها بتائید الله و
صلی الله علیه وسلم الی مقام مشاهدته وهی جنة العارفین فانهم یخرجون الی درجات المعرفة
و یحتاجون الی فنی النفس عن الهوی فان نفوسهم و اجسامهم وشیاطینهم روحانیة
تجانست الارواح فی مشاهدة الملکوتیة مشهورات نفوسهم هناک من تواثیر حلاوة اسرارهم
فی مشاهدة الحق فتشتهی الا نفس ما تشتهی الارواح فتبین المعطل والداعی من هذا المقام
ء تفسیر مجمع البحار میں مذکور ہے کہ جہاد من اللہ تعالیٰ وجہاد باللہ ہے سنن سے رسول مقبول صلی اللہ
علیہ وسلم جہاد تائید مقامات مشاہدات تائید نفس شاہدکنند ہمہ ء مشتق گردیدن ہمہ
ء اعدا رین جو بہشت ہے۔ پوء بخشدہ معرفتہ جی وجن کی پہچنن آہن تہ نفس کی خواہشات کان روکن
لاء معاجز نہ تیندن آہن یعنی کین نفس کی، خواہشات کان روکن جی ضرورت نہ پوندی آہی۔
چو تہ اہنجا نفس ء اہنجا جسم ء اہنجا شیطان روحانی ہوندا آہن جیکی ملکوتی مشاہدہ
میں روحن سان مشابہ ہوندا آہن۔ پوء اتی سندن نفسن جون خواہشون، حق جی مشاہدی میں
سندن روحن جی منان جی تاثیرات ہوندیون آہن پوء نفس اہنجن شین جی خواہش کندا آہن
جنجی روح خواہش کندا آہن پوء عین، معطل ء مدعی ریاکار (یا خواہش) جو الهی ء تفاوت کان
آہی۔
و فی الملفوظ الشیخ عبد القادر قدس سرہٗ تُرْکُ اَنْتَ یُعَذِّبُکَ هُوَ زُهْدُ اَنْتَ یُرَغِّبُکَ هُوَ
فی البدایة الترک و فی الاخرة الاخذ فی بداء الامر تکلف یکلف القلب فی ترک الشهوات
والدنیا وهی الادل للمتقین و دنیا فی المال والاهلین و فی النهجة لایبقی زهد مع المعرفة
حضرت شیخ عبد القادر جیلانی قدس سرہٗ جی ملفوظات میں مذکور آہی تہ "ترک دنیا" کی ترک کرڻ الله
جی ذات تی کی ڏیندو، تہ زهد کرڻ هو تی کی رغبت ڏیندو۔ ابتدا میں ترک آہی ء آخرت معاوضو
ونڻ آہی۔ ابتدا ئی امر میں تکلیف آہی جو بندو قلب کی شهوتن ء دنیا وما فیها جی ترک کرڻ جی
تکلیف ڏئی تہ، اول درجو (یعنی زهد کرڻ ء دنیا کی ترک کرڻ) متقین جی لاء آہی ء بیو درجو
یعنی دنیا وما فیها جی ڏنن ء خواهشن کی ترک کرڻ میں قلب کی تعلیق (ڳنڍ) واصلین جی راه آہی
ء نهجة الاسرار میں مذکور آہی تہ زهد معرفت شاگنڍ باقی نہ رهی۔

وقال في فتوح الغيب المؤمن من يقيف في كل قسم مأكل ومشروب وملبوس وسائر الاشياء التي يفتح له فلا ماخذ حتى يحكم له بجواز الاخذ والتناول الحكم اذا كان في حالة التقوى وحتى يحكم له بانه مرتد اذا كان في حالة الولاية وحتى يحكم العلم اذا كان في حالة البدلية او التقوشية والفعل الذي هو القدر المحض وهي حالة الفناء لم يأتيه حالة اخرى يتناول ما يفتح له على الاطلاق ما لم يعترض عليه الامر او النهي فاذا عرض عليه احد هذه الاشياء امتنع من التناول وترك فهي اول الادلة الغالب التوقف والتفتيش وفي الثانية الغالب التناول والاخذ والتلبس بما يفتح له من الغيب من غير اعتراض احد الاشياء الثلثة وهي حقيقة الفناء فيكون المؤمن فيها محفوظا من الافات وخرق حدود الشرع والحالة فرقها وهي لسادات الانبياء الذين اشرفوا على عقبة احوال الانبياء رضي الله عنهم وسلمهم تسليما كثيرا ١٠

حضرت سيدنا عبدالقادر جيلاني قدس سره جن پنهنجي ڪتاب فتوح الغيب ۾ فرمايو آهي ته مؤمن اهو آهي جيڪو هر قسم جي کاڻ-پيٽ ۽ ملبوسات ۽ ٻين شين ۾ جيڪي سندس لاءِ کوليون وڃن آهن وقف ڪري، بند ڪري. پوءِ اڳتي لاءِ صابر نظر جي جاءِ نه آهي جيستائين سندس لاءِ وٺڻ ۽ کائڻ جو حڪم صادر نه ڪيو وڃي.

حڪم ٽن قسمن آهي جن مان انسان تقوىٰ جي حالت ۾ آهي يا جيستائين سندس لاءِ حڪم نازل ٿيو وڃي ان ۾ هڪ حڪم آهي جو جن حالت ولايت ۾ آهي يا جيستائين علم جو حڪم نازل ٿيو وڃي جن حالت بدليت ۾ يا تقوشيت ۾ آهي. ۽ ان فعل ۾ آهي جيڪو مخصوص انسان جي حالت آهي ته پوءِ هڪ ٻي حالت ايندي آهي جو انهن شين کي شامل ٿيندي آهي جيڪي اڳتي لاءِ عام الاطلاق کوليون ويون آهن جيستائين ان تي فرمان نه ڪيو وڃي يا امر يا علم. پوءِ جن مٿن انهن شين مان صابر شيءِ پيش ڪئي ٿي وڃي ته کائڻ کان منع ڪريو ۽ ان کي چڊي ڏئي پوءِ اها گمراهي آهي پرستن کان هٿي وڃي آهي.

۽ پهرين ۾ غالب توقف ۽ تفتيش آهي ۽ ٻئي ۾ غالب التناول - اخذ ۽ تلبس رهندا آهي

اهڙن شين مان جيڪي سڀ سالاڻ کوريون ٿيون وڃن نعمتن مان ڪنهن شيءِ جي اعتراض ڪرڻ
گهرجي. ٽيون ۽ اها حقيقي فنا آهي. پوءِ ان حالت ۾ مؤمن سڀني آفتن کان محفوظ ٿيندو
آهي ۽ شريعت جون حدون پار ڪري وڃڻ ۽ ان کان مٿي حالت نه آهي ۽ اها حالت انبياء
جي سرتاج جي آهي جيڪي انبياءِ ڪرام عَلَيْهِمُ السَّلَامُ جي احوال جي بيان مُشرف ٿيا آهن.
شال الله تعالىٰ اُنهن تي درود وسلام گهڻي کان گهڻا هجن.

وَاَنَّهٗ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى ۙ مِنْ نُّطْفَةٍ اِذَا تُمْنٰى ۙ وَاَنَّ عَلَيْهِ النَّشْاَةَ الْاُخْرٰى ۙ

قال في الملكي وهذا من عجيب صنعه وكمال قدرته يعني انه لو لم يوكد بقوله وانه هو خلق
لانه لم يدع احد ايجاد نفسه ولا غيره انتهى وقد علمت مافي قوله اَنَا اُحْيٖ وَاُمِيْتُ
بعد قوله رَبِّيَ الَّذِيْ يُحْيٖ وَيُمِيْتُ اذ كان الاحياء بمعنى الايجاد ولاسيما اذا كان دهريا
وتُمْنٰى بمعنى تَتَدَفَّقُ من مَنَى اذا اهراق.

ترجمو: ۽ هي ته اهو ئي بنهي قسمن يعني نر ۽ مادي ۽ کي نطفي مان بنائي ٿو: يعني ماءِ
جي رحم ۾ وڃڻ وڃيڻ.

تفسير ملڪي ۾ مذڪور آهي ۽ هي الله تعالىٰ جي ڪمال قدرت ۽ عجيب ڪاريگري ۽ مان آهي
الهي ڪري جيڪڏهن سندس ساڻ قول "وانه خلق" سان تاڪيد نه ڪيو وڃي ها ته الله تعالىٰ جي
قدرت جو ڪمال نه سمجهي ها. پوءِ ته لَمْ يَدَّعِ اَحَدٌ يعني نفس جي ايجاد ۾ ڪنهن به نه سڻيو
ويو يعني الله تعالىٰ کان سواءِ ٻئي ڪنهڪي به من دلاءِ نه سڻيو ويو. انتهى.

صاحب تفسير زماڻي لڪ ته من ربي الذي يحيي ويميت کان پوءِ الله تعالىٰ جي قول اَنَا اُحْيٖ
وَاُمِيْتُ مان هڪ ڪلمو حاصل ڪيو. جڏهن احياءُ نه ڪيو ته ايجاد جي معنيٰ ۾ به ته
پوءِ ضروري نه آهي ته عمر رسيده هجي. ۽ تُمْنٰى بمعنيٰ تُحَدَّرُ رڳا ٿاني يا اڻ ڪري) جي آهي
۽ تُمْنٰى ماخوذ آهي مَنِيٌّ يا مَنْيٌ کان. مثلاً:- مَنَيْتُ الشَّيْءَ يعني مان اڻ شيءِ جو اندازو ڪيو.
وَاَنَّ عَلَيْهِ الْاِنْسَانَ النَّشْاَةَ الْاُخْرٰى ۙ بعد الوفاة بالحشر والبعث والضمير يعني
ان الله يستحق ان يحشر الكل بعد الفناء. وقاعٌ بوعي ۽ وابن كثير وابو عمرو وبالملإ وهو

ايضاً مصدر منشاء وقاخير هنا الحكم وان كان مقصوداً بالذات من بينهما ان هذا من غاية النظر لوجدان ودون غيرها لانها من اجلى البديهات.

ترجمہ:- يہ هي تہ بيوپير روعدي مطابق انسان کي پيدا کرڻ انجو زمو آهي ۽ وفات کانپوءِ حشر جي ميدان ۾ ٻيهر زندہ کرڻ بہ انجي زمي آهي، ۽ ضمير عَلَيْهِ جو الله تعالیٰ ڏانهن راجع آهي معنا هيءَ ٿيندي تہ الله تعالیٰ ڏي هيءَ گالهہ لازم آهي تہ هوندا کانپوءِ هر شيءِ کي ٻيهر زندہ ڪري اٿاري ۽ پنهنجي وعدي کي پوري ڪرڻ لاءِ [١٠٧]

۽ ابن کثير ۽ ابوعمرو اَنْشَاَهُ کي هَمزَہ سان پڙهيو آهي ۽ اهو به منشاء جي مصدر آهي. ۽ حكم جي تاخير مراد آهي. جيڪو ٽيڪ اهڙي ڳالهہ ان مقصود بالذات آهي. تحقيق هي حكم غايت نظر جي آهي جو اهڙي، بلاشبہ ۽ حاصل نہ ڏيڻي ۽ اهو سواءِ دلائل جي لازم آهي.

وَاَنَّهٗ هُوَ اَغْنٰى وَاَقْنٰى اعطى القِنْيَةَ وهى ما يتأثل [١٠٨] من الاموال وقيل اغناء بكل ما يدفع به الحاجة ولافنا وبما زاد عليه او اغنى والله تعالى من الكل واقنى بالكل اى الكل معتاجا اليه. وفى العباسى اَغْنٰى اَرْضٰى خَلْقَهٗ وَاَقْنٰى اَقْنَعَ ويقال اَغْنٰى بالمال اَرْضٰى بما اعطى واغنى بالذهب والفضة واقنى بالابل والبقر [١٠٩] ونحل عود الضمير الفصل بعد لان الغناء والمجد المؤثل وغيره كذلك وان زعما بمعنى ان الطالح والصالح اثرا فيه لان الشبع من الله لا من الطعام وَالرِّىُّ من الله لا من الماء والكل من الله لا من الاسباب كما عليه الاشاعرة من اهل السنة والله اعلم يعلم كل العلم.

ترجمہ:- يہ هي تہ الله ئي غني ڪري ۽ رسمايو ڏيڻي محفوظ ۽) باقي رکيائين. يعني قنيه ڏيڻي تہ. قِنْيَت جو مطلب تہ مال ماڻ اهو ڪجهہ ڏيڻي تہ جو بچائي رکيائين. [١١٠]

۽ کين چيو آهي تہ اَغْنٰى جو مطلب آهي هر اها شيءِ جنهن سان حاجت پوري ٿئي ۽ جڪهہ ڏانهن ڏيو آهي اهو فائدو نہ ٿئي يا فنا نہ ٿئي. يعني فائدو ٿئي. ۽ الله تعالیٰ جو صفتائيت کان پاڪ آهي ۽ هر شيءِ

---

[١٠٧] عَلٰى جو لفظ وجوب ۽ لزوم جي معنا ۾ دلالت ڪرڻ ۾ الله تعالیٰ جي ڪلام لازم آهي. الحمد لله علي جي حقيقي معنا مراد نہ آهي ڇاڪاڻ جو ڪنهن جي به وعدي کي پورو ڪرڻ مقصود آهي يعني الله تعالیٰ ضرور بالضرور ٻيهر زندہ ڪرڻ فرمائيندو. تفسير مظهري ص ١٤٨ ج ١١. [١٠٨] قِنْيَةً بڪسر القاف وسكون النون والتحتية

[١٠٨] يتأثل:- تَأَثَّلَ تأثيلاً:- پڪيت ڪرڻ. مال حاصل ڪرڻ وغيره. القاموس الوحيد ص ١٣٠٣ (تفسير جلاليين ص ٥٣٦ حاشيه ٢٧)

[١٠٩] تفسير ابن عباس ص ٣٣٣ ۽ هي عبارت منجمله آهي لفظن ۾ ڪجهہ اضافو آهي جيئن ويقال الله اغنى بالمال واقنى ارضى بما اعطى ويقال الله اغنى بالذهب والفضة واقنى اقنع بالابل والبقر والغنم.

جي حفاظت ڪريٿو. ڀلي سڀ شيون سندس مخلوق آهن.

ع تفسير عباسي: ۽ مذڪور آهي ته شاهڪار ڪيائين، پنهنجي مخلوق کي راضي ڪيائين ۽ آڏڻي ۽ قناعت داروڪيائين. ۽ بعضن چيو آهي ته مال ڏيئي شاهڪار ڪيائين ۽ جوکي ڏڻا ۽ ان سان راضي ڪيائين ۽ سون ۽ چاندي ڏيئي غني ڪيائين ۽ اٺ ۽ گهوڙن ڏيئي حيثيت دار بنايائين. ١١١

ع شايد ضمير منفصل، متصل کان پوءِ هن ڪري آهي ته فنا ۽ حصول، عظمت ۽ بزرگي وغيره سڀ الله تعالىٰ جي لاءِ آهي. جيڪو ٽڪ نابين پائي ته هرهڪ ايرنڊ ۽ چمڪندڙ جوان مرد ڏسي ڪري الله تعالىٰ جو ڪارائي الله تعالىٰ کان آهي يا ڪنهن کان نه آهي. ۽ هرهڪ شيءِ الله تعالىٰ کان آهي اسباب کان نه آهي جيئن ته اڻي اهل سنت مان اشعرين دليل ورتو آهي. وڏيڪ الله جهڙا ڏسڻ آهي جيئن هرڪنهن کي چڱي طرح جاڻي ٿو

وَاَنَّهٗ هُوَ رَبُّ الشِّعْرٰى ماه ترجمو:- ۽ هي ته اهوئي رب آهي شعريٰ ستاري جو."

يعني المعبود الذي تنتهي الجوزاء وقاد ١١ اي انه تعالىٰ ربّ معبود هم وهي اشدّ بياضاً من الحميصاء وهما شعريان شامية ويمانية وهذه اكثرهما وخصّت بالذكر لان عبادتها اكثر اعداء رسول الله صلعم من قبل الله قال لا ادري شمسا ولا قمرا ولا نجما يقطع السماء عرضا غيرها فليس شيئا مثلها فعبدتها وعبدتها خزاعة فخالفوا قريشا في عبادة الاوثان.

شعريٰ هڪ ستارو آهي جيڪو جوزاءِ تارا پٺيان واقع ٿيندو آهي ته - اڇي ٿو الله تعالىٰ اهڙن ستارن جو به معبود ۽ رب آهي. شعريٰ به ستارا آهن هڪ کي عبور چوندا آهن ۽ ٻئي کي قميص/عميص چوندا آهن. هت مراد "عبور" آهي. شعريٰ ستارو عميص کان وڏيڪ سفيد آهي ۽ اهي به ستارا آهن هڪ شامي ۽ ٻيو يماني آهي ۽ هي شعريٰ الله پڻ کان

ع١١١ هڪڏا في تفسير مظهري ص ١٨٦ ج ١١٢ اردو ع١١٢ تفسير مظهري ۽ قميص ڪيو آهي ص ١٨٦ ج ١١٢

وڌيڪ روشن آهي. ۽ شعريٰ کي مخصوص طور ذڪر ڪيو ويو آهي ان جو سبب ايئن آهي ته ابوڪبشہ
به هڪ بت جو مخالف هو اهڙيءَ طرح رسول الله صلي الله عليه وسلم جن به الله تعالىٰ جي طرفان
بُتن جا سخت مخالف آهن رهيا.

ابوڪبشہ چيو ته مان آسمان جي ڪنهن تاري ۽ الهيءَ (شعريٰ) کان سوا ۽ ٻيو نه ڏسان ٿو
ڏسان ۽ نه جنهن تي ڏسان ۽ نه ڏاري ڏوستارو تي ڏسان مطلب ته الهيءَ ڇهڙي ٻي ڪا به شيءِ نه
آهي ايئن چئي پوءِ ان کي پوڄڻ شروع ڪيائين ۽ بنوخزاعه به الهيءَ ستاري کي پوڄڻ
شروع ڪيو ۽ قريش جي بت پرستيءَ جي مخالفت ڪيائون.

وفي المكي والخزاعة يعني الشعرى وأول من سن هم ذا من رجل من عكر شرفهم
فقال ابو كبشة عبدها. فلما خرج رسول الله صلعم عارضوا في الله بن سمية ابن
ابي كبشة تشبيها له به ولعل ان كان له وجه اخر يسمون ابن ابي كبشة
ولعل تخصيصها بانه اول وان وافق ابا كبشة في مخالفتهم خالفهم ايضا في عبادتها
۽ تفسير مڪي ۾ مذڪور آهي ته بنوخزاعه شعريٰ کي پوڄيندا هئا ۽ سڀ کان پهريائين جنهن
ماڻهوءَ بنوخزاعه جي لاءِ شعريٰ جي پرستش جو رستو هموار ڪيو هو ماڻهو هو جيڪو
منجهن وڏيڪ شريف هو. اڳتي صاحب تفسير مڪي فرمايو آهي ته پوءِ ابوڪبشہ الهيءَ شعريٰ
جي پرستش ڪئي.

پوءِ جڏهن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جو ظهور ٿيو ۽ پاڻ دين ۾ باطل پرستن
جي خلاف آواز بلند ڪيائون ته عرب پاڻ سڳورن صلعم جن کي (ابوڪبشہ جي قريش جي بُتن جي
مخالفت جي) مشابهت ۽ مناسبت سبب ابن ابي ڪبشہ چوڻ لڳا. اگرچه الهيءَ تشبيه لاءِ يا
به ڏيڻ جي سبب هئا جو رسول الله صلعم جن کي ابن ابي ڪبشہ جي نالي سان سڏيندا هئا، پر
۽ شايد شعريٰ جي تخصيص جو هي به وجهه آهي ته رسول الله صلعم جن، ابوڪبشہ وانگر قريش
جي بُتن جي مخالفت ڪئي ۽، ابوڪبشہ سان الهيءَ ماجرا ۾ موافقت ڪيائون، پر ابوڪبشہ
جنهن شيءِ جي پرستش ڪئي پاڻ سڳورن صلعم جن به مخالفت فرمائي ڏني،

وَأَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَىٰ ۝ وَثَمُودَ فَمَا أَبْقَىٰ ۝ وَقَوْمَ نُوحٍ مِّن قَبْلُ ۖ إِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ أَظْلَمَ وَأَطْغَىٰ ۝

وانه اهلك عادن الاولى - عاد اولى حضرت نوح عليه السلام جي امت کان پوءِ سڀ کان پهرين قوم هئي جنهنکي طوفان جا جهوڪا هلاڪ ڪيو ويو ۽ ڪن چيو آهي ته عاد اولى حضرت هود ع جي قوم هئي ۽ عاد آخر ڪاريي ارم هئي پڇي عاد اولى کان پوءِ هڪ ٻي قوم سندن نسل مان پيدا ٿي جنهنکي عاد ثانيه چيو وڃي ٿو.

وثمود فما ابقى - هن آيت تحت قارئين جو تلاوت ۾ اختلاف آهي. عاصم ۽ حمزه قاري لفظ "ثمود" کي بغير تنوين جي پڙهيو آهي ۽ الف کي سواءِ وقف کان ٿا. ۽ باقين قارين تنوين سان پڙهيو آهي ۽ نافع ۽ ابوعمرو قارين مٿين آيت وانه اهلك عادن الاولى ۾ لام جي پيش ۽ همزي جي حرڪت ۽ تنوين جي ادغام سان تلاوت ڪئي آهي جنهنجي صورتخطي هن طرح آهي عاد الثولى.

مطلب ته قوم ثمود حضرت صالح ع جي قوم هئي جنهنکي هڪ گنجگوڙ جي آواز سان هلاڪ ڪري ڇڏيائين ثمودي کي حقيقت ۾ عاد ثانيه چيو وڃيٿو. (كذا في تفسير منظور ص ١٨٣ ج ١١)

وقوم نوح من قبل الخ۔ هن آیت ۾ "قبل" جو ذکر آیو آهي اهو هن کري نه مڃن کوهم کري نه عاد ۽ ثمود جو ذکر اڳ ڪيو ويو آهي شايد وجود ۾ اهي پئي قومن حضرت نوح ع جي قوم کان اڳ هيون اهڙيءَ ڪري "قبل" جو ذکر ڪيو ويو.

انهن کان هم اظلم واطغیٰ۔ اهي وڏيڪ ظالم ۽ شرير هئا، هن کري جو عاد ۽ ثمود جيڏيڪ پهنجن نبين تي ايمان نه آڻي وڌيڪ اهڙا پهنجن نبين کي نه ايئن ايو جيترو قوم نوح حضرت نوح ع کي ايئن ايو ۽ اهوئي سبب هو سندن هلاڪت جو.

وتتفضل علی الظالمین المذکورین لانهم کانوا یؤذون وینفرون الخلق عنه حتی انه قد روی ان الاب یؤتی بابنه وان کان صغیرا یقول له ان مت فلا تقبل هذا الرجل ویضربونه حتی لا یکون بحضرته فاذا فاق قال اللهم اغفر لقومی فانهم لا یعلمون، فلبث فیهم الف سنة الا خمسین عاما ط.

ع هن کوربالا آیت ۾ الله تعالیٰ "اظلم" اسم تفضيل جو ذکر فرمايو آهي يعني هو ڏاڍا ظالم هئا ان جو وجه هي آهي ته قوم نوح حضرت نوح عليه السلام کي ڏاڍو ايئن ايذائيندا هئا جو ڪير به ماڻهو جڏهن به کانئن ويجهو ٿيندو هو ته کيس چوندا هئا ته پٽ کي ٻڌائين ته هو ڪٽي جو هو نبي ٿو هجي ته ڪيس ڪو نه ٻڌي ۽ ڪيس چوندا هئا ته جيڪڏهن تون مارجي وڃين ته تنهن به هن ماڻهوءَ جو قول قبول نه ڪجانءِ، يعني موت کي ترجيح ڏجانءِ باقي هن جي هدايت قبول نه ڪجانءِ. قوم نوح ع جي حضرت نوح ع کي ايترو نه مارينداهئا جو سندس جسم ۾ ڪا به حرڪت معلوم نه ٿيندي هئي يعني بيهوش ٿي وينداهو ۽ اهڙيءَ حالت ۾ کيس ڇڏي ويندا هئا پوءِ جڏهن هوش ۾ ايندو هو ته چوندو هو "اي الله! منهنجي قوم کي بخشي ڇو نه هو مونکي نه ڏاسيائين (سبحان الله) حضرت نوح ع پهنجي قوم ۾ سائيڙا نو سو پنجاهه (950) سال رهيو.

وانشا بوري لانا نوحا ع انه کان اول الرسول الی اهل الارض فکان قومه اول من سمی التکذیب وایذاء وسبني والبادی الظلم والقوی.

۽ علامہ نيشاپوري ۽ ذڪر ڪيو آهي تہ حضرت لوط عليہ السلام زمين وارن ڏانھن پيغمبر ٿي رسول ٿي موڪليو ھو ۽ سندس قوم بدترين ٻي قوم ھئي جن الھي دعوت کي ۽ الھي رسول کي ڪوڙو ڪرڻ جي راہ اختيار ڪئي ۽ نبي کي ايذا ڏيڻ ۽ پنھنجي ظلم ۽ زيادتي کي ظاھر ڪرڻ جو مظاھرو ڪيو.

وَالْمُؤْتَفِكَةَ اى انقلبت باھلھا وھى قرى قوم لوط من سدوم وصادوم وعمورا وھواب فقلبھا عليھم جبرئيل ع حيث حملھا عاليھا سافلھا اَھْوٰى ۽ يعني ان رفعھا فقلبھا اَھْوٰى من السماء الى الارض والاسناد الى الله لانه امره فغشھا ما غشى ۽ يعني الحجارة المنضودة المسومة فيه تھويل وتعميم لما اصابھم فبِاَيِّ اٰلَآءِ صفات وآيات رَبِّكَ تتمارى ۽ تشكك والخطاب للرسول او لكل احد وقيل الاء النعماء المعدودة وان كان مجملا فتقتضا بسماعه الاء من قبل ما في قصته العبر والمواعظ للمعتبرين والانتقام للانبياء والمؤمنين.

ترجمہ:- ۽ ۽ اوندي ٽيڏن بستين کي اڇلايائين، پوءِ گھيري ورتو انھن بستين کي جنھن گھيري ورتو، پوءِ ڪھڙين پنھنجي رب جي ڪھڙين نعمتن ۽ صفتن ۽ آيتن ۾ شڪ ڪندو رھندين.

تشريح:- وَالْمُؤْتَفِكَةَ اَھْوٰى:- يعني سندن باشندن سميت پٽيائين ۽ الھي حضرت لوط ع جي قوم جا ڳوٺ ھئا يا بستيون ھيون انھن مان جو وڏو شھر جي وڏن شھرن يعني سدوم ۽ صادوم ۽ عمورا ۽ صواب ھو جنکي حضرت جبرئيل ع ھڪ ٻئي جي مٿان پلٽيو. يعني الٽي حيثيت سان انھن کي کڻي زمين جو مٿيون تختو ھيٺ ڪري ڇڏيائين. اَھْوٰى:- يعني انھن بستين جي ڇت کان ٻيو انھن کي اوندو ڪيائين يعني آسمان کان زمين تي انھن کي ڪيرايائين. ۽ اسناد الى الله ھن ڪري آھي تہ الله تعالىٰ حضرت جبرئيل ع کي انھن بستين کي ھلاڪ ڪرڻ جو حڪم ڏنو ھو.

فَغَشّٰھَا مَا غَشّٰى:- ما غشى مان مراد خاص نشان ۽ ورين پٿرين جو ٻگا تار وسڻ

آهي، ان ۾ دهشت انگيزي ۽ ڏمريءَ جو مفهوم آهي جو هن کان اڳ لفظ "ما" جو ابهام عظمت عذاب ۽ تباهيءَ جي هولناڪيءَ تي دلالت ڪري رهيو آهي.
تتقارىٰ ۾ هن جي معنيٰ آهي تتشكك يعني ڏڍ شڪ ڪرڻ ۽ خطاب رسول الله صلى الله عليه وسلم جو ڪيو آهي يا هر هڪ انسان کي آهي، ۽ ڪن چيو آهي ته "لا" ماڻ مراد رسيل رهندڙ آهن. اگرچه نافرمانيءَ ۽ بي ايمانيءَ سان پريل آهن انجو ناد الاءِ ڪري مقرر ڪيائين. خراب انتقام جي لحاظ کان ۽ نيڪوڪارن لاءِ نصيحتون آهن ۽ انتقام نبين ۽ مومنن لاءِ آهي يعني نبين ۽ مومنن جي لوهين ڪرڻ سان ڏهلي انتقام ٽٽندو آهي.

هٰذا اشارة الى القرآن العظيم نذير لانه نوع من جنس النذر الاولىٰ المتقدمة في دعوة الانبياء الى الحق والى الرسول الكريم اى من الرسل الذين هم مكتوبة في الالواح بهم ان ارسلهم اقوامهم فتدبر لما عدد من الامر والاحكام التي اشتمل عليها الصحف وقيل اشارة الى الرسول لانه من جنس المنذرين الاولين.

ترجمو: "هي منجهل پهر يا ٻيو آيل تنبيهن مان هڪ تنبيهه آهي." هٰذا سان قرآن ڪريم ڏانهن اشارو آهي يا حضرت محمد صلى الله عليه وسلم ڏانهن اشارو آهي. يعني هي پيغمبر پهرين پيغمبرن جهڙو پيغمبر آهن. نذير:- جو ته اهو نوع آهي "من" جنس آهي يعني پهرين پيغمبرن جي جنس مان آهي. جيڪو نبي جي دعوت ۾ شمار ٿئي ٿو جن حق ڏانهن ۽ رسول ڪريم جن جي حقن ڏانهن ماڻهن کي دعوت ڏني يعني هي رسول به ڏانهن رسولن مان آهي جنهن باري ۾ لوح محفوظ ۾ لکيل آهي ته هن انهيءَ سنڊن قرن ڏانهن موڪليو ويو اهو رقم ٢٠ آيت ١ ما شيء آهي جيڪا امرن ۽ حڪمن ۾ شمار ڪئي وڃي ٿي جنهن ۾ صحيفا مشتمل آهن. ۽ ڪن چيو آهي ته هن ان اشارو رسول ڏانهن آهي جو ته اهو نبيائ سابقين جي جنس مان آهي. وهكذا في جلالين ومظهري ص ۱۸۹-۴۴۰

ازفت دنت واقتربت الازفة الساعة الموصوفة بالتي في السورة التالية

بقوله اقتربت الساعة ليس لها من دون الله نفس كاشفة ۽ قادرة او رافعة عن الوقوع عليهم او مظهرة او ميتة من تقدم بالتعيين او انها اذا غشت الخلق احوالها و شنت ويلها لم يكشفها ولم يزرها عنهم احد او مقدرة الحائية.

ترجمہ:- "اها جلي ويجي واري شيءِ قريب اچي پهتي آهي. الله جو كانسواءِ انهيءَ كي به ذات هٽائڻ واري نه آهي."

آزفة الآزفة:- هن مان مراد قيامت آهي جا دُنو رجلي (اچڻ) شا سبب آهي جنهنجو ذكر اسان جي سورت (قمر) ۾ آهي جنهنجا لفظ "اقتربت الساعة" آهن.

ليس لها من دون الله كاشفة:- يعني قيامت كي اڳي ڪو ايڪرڙ بي كابه ذات سواءِ الله تعالىٰ جي قادر نه آهي يا انسان ذات ۾ انهي واقع ٿيڻ كان ڏكور رفع كندڙ ڪي آهي يا الله جو كانسواءِ بيوكو به قيامت كي ظاهر كرڻ وارو نه آهي ۽ نه ئي الله تعالىٰ جو كانسواءِ كا اهڙي ذات آهي جو مقرر وقت كان اڳي موت ڏئي يا بيشڪ اها قيامت (الساعة) جنهن مخلوق كي سڏن ۾ وهشت گرديون، هوناكيون ڏكي وٺنديون ۽ سڏن هٽن كي مضبوطي سان پڪڙن ته كوبه انهن كي ڏكڻ ڏين ۽ نه ئي كوئي انهن كان خوفناكين كي روكيندو ۽ نه ئي وري كو انهي تكليفن كي دور كرڻ جي قدرت ركندو. مطلب ته الله تعالىٰ قادر مطلق آهي جيڪو قيامت جا سبب راز پاڻ ئي ڄاڻي ٿو ۽ پاڻ ئي انهن كي كوڏين ۽ تكليفون دور كندو.

أفمن هذا اشارة الوقوع عليهم او من وجود الساعة والتذكير من قبيل قوله تعالىٰ الساعة قريب ط او التعبير باليوم او من الدين او الى القرآن الحديث تعجبون ۽ انكارا او استهزاءً وتضحكون باسفريت ولا تبكون ۽ بعد ما قرظتم في جنب الله وان كنتم لمن الشاخرين ۽ ولا تبكون بعد ما سمعتم القرآن بانه قرأ تم القرآن فابكوا فان لم تبكوا فتباكوا وانتم سامدون ۽ قال ابن عباس ان السمود هو لغتنا بلغة اهل اليمن وكانوا اذا سمعوا القرآن غنوا ولعبوا ولاهون بالاحاديث المؤهمة من الاعاجم وغيرهم.

ترجمہ:۔ سوچا تو هن کلام رحمان ۽ کافر تعجب کریو تا. ۽ مسخري ۽ سان کلو تا ۽ رضا جي خوف کان روئو نہ تا. ۽ تو هان تعجب ٿا کريو."

اَفَمِنْ هٰذَا:۔ هن سان الهن ۾ قيامت جي واقعن ڏانهن اشارو آهي. يا هن سان قيامت جي وجود جو اشارو آهي يعني عنقريب اچڻ واري آهي. باقي رهيو هي سوال ته الساعة جو لفظ مؤنث آهي ۽ هٰذا اسم اشارو قريب مذڪر لاءِ آهي. انجو جواب هي آهي ته الله پاري ۲۵ ۾ ارشاد فرمايو آهي تحل الساعة قريب ۽ تہ هٰذا جو اشارو قُربَ جي ڪري الفيءَ قول جي قبيلي کان آهي. يا هٰذا جو مذڪر جي صورت ۾ بيان ڪرڻ مان قيامت جو ڏينهن مراد آهي يا دِين يعني جزا جو ڏينهن مراد آهي يا هٰذا مان مراد اشارو قرآن ڪريم ڏانهن آهي ۽ لفظ قرآن مذڪر آهي.

تَعْجَبُوْنَ:۔ هن مان مراد آهي ته تو هان انڪار طور يا لڙڪ باز ۽ طور عجب ٿا ڪريو. ته هي قرآن سچو نہ آهي. وَتَضْحَكُوْنَ وَلَا تَبْكُوْنَ:۔ يعني اوهان مسخري ۽ سان کلو تا ۽ روئو نہ تا ان کانپوءِ جو اوهان الله تعالىٰ جي حق ۾ ڪوتاهيون ڪيون آهن قيامت جي ڏينهن افسوس ڪندي هيڻ چوندئو ۽ آڏ ته رضائي حڪمن تي هلون ڪندا رهيو. ۽ روئو نہ تا قرآن جي بُڌڻ کانپوءِ جو ته حڪم آهي ته جڏهن اوهان قرآن پڙهو ته پوءِ روئڻ ۾ جيڪڏهن تو هان کي روئڻ نہ اچي ته روئڻ جهڙي صورت ٻه نہ تا بنايو. ڏسو ته تو هان يا دڙڪن ته قيامت جي ڏينهن اوهان کي تو هان ئجي بچڻ عمدن سبب روئا ريو ديندو.

وَاَنْتُمْ سَامِدُوْنَ:۔ حضرت ابن عباس رض فرمايو آهي ته بيشڪ سَمُوْدٌ جي معنيٰ معاوري ۾ گاهڻ آهي. يعني ڪفار جڏهن قرآن ٻڌڻ نٿا هڻا ته پوءِ گائڻ هڻڻ ۽ راڳ ڪيڻ نٿا هڻا ۽ حياليءَ واهيات گالهين ۽ ٺٺا ماڻڻ کي عاقل ڪندا هئا ته جيئن هو قرآن جو آواز نہ ٻڌي سگهن خصوصاً عجمي وغيره ماڻهن کي، اها شرارت ڪري قرآن ٻڌڻ کان محروم ڪندا هئا.

وَفِي الاحياءِ قال ابن عباس هو الغناء بلغة حمير[113] اِذَا هُمْ هٰؤُلَاءِ اى منكرون السماع

---

[113] تفسير جلالين عربي ص۴۱۴ ۾ هيءَ عبارت هن طرح آڻي آهي. وقال ابو عبيدة السمود الغناء بلغة حمير يقولون يا جاريةُ اِسْمُدِيْ لَنَا اَىْ غَنِّيْ لَنَا. يعني حضرت ابو عبيده چيو ته حمير جي ٻولي ۾ سمود جي معنيٰ گائڻ آهي هوڏانهن آهن ته اي ڇوڪري اسانجي لاءِ راڳ گاءِ. تفسير جلالين ص۴۱۴ حاشيه ۲۴

بهن ۽ الآية على حرمته. ۽ احياء العلوم ۾ حضرت امام غزالي رح، سڏ فرمايو آهي ته حضرت
ابن عباس رض فرمايو ته خمير جي بدران ۽ معاوري ۾ سمور جي معنيٰ آهي ڪاڏ سماع جي
منعرين هن آيت سان راڳ جي حرمت تي دليل ورتو آهي ته راڳ - سماع حرام آهي.
فنقول ينبغي ان يحرم الضحك وعدم البكاء ايضاً لان الآية تشتمل عليه فان قيل
ان ذالك مخصوص بالضحك على المسلمين اسلامهم فهو ايضاً مخصوص باشعارهم
وغناءهم في معرض الاستهزاء بالمسلمين كما قال ته والشعراء يتبعهم الغاوون ٥ و
اراد به شعراء الكفار ودليل ذالك على تحريم نظم الشعر في نفسه
آسان جوابا چوڻ ته لائق ڏني، ڪاهل به آهي ته ڪلڻ ۽ نه روڻ به حرام ڪيو ويو آهي چو ته آيت جو
مفهوم انهيءَ تي مشتمل آهي. پر جيڪڏهن چيو ويو ته اهو قول (ته ساڻن
ضحڪ سان مخصوص آهي جيڪو مسلمانن تي سندن اسلام آڻڻ متعلق ڪيو ويو آهي ته
پوءِ اهو قول سندن شعرن سان به مخصوص آهي ۽ انهيءَ ڪاڻ مسلمانن سان ٽوڪ
۽ مسخريءَ ڪرڻ جي جاءِ بجا ۽ آهي جيئن الله تعالىٰ جو فرمان آهي وَالشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ
۽ شاعرن جي راه تي گمراه ماڻهو ڳچن ٿا.
۽ انهيءَ آيت مان مراد الله تعالىٰ جي نزديڪ ڪافرن جا رڃايا ۽ غير تحقيقي شعر آهن.
۽ انهيءَ آيت سان فني نفسه نظم ۽ شعر جي حرمت تي دليل نه ورتو ويندو.
اصحبوا بما رووه عن جابر انه عليه السلام قال كان ابليس اول من ناح[1] واول من تغنى
فقد جمع بين النياحة[2] والغناء. قلنا لا دلالة له على حرام لانه كما استثنى عنه
النياحة داؤد عليه السلام وغيره انبياء الله على خطاياهم فكذلك نستثني الغناء الذي
به تعريض كما استثنى غناء الجاريتين يوم العيد في بيت رسول الله صلعم و
غناءهم عند قدوم صلعم طلع البدر علينا من ثنيات الوداع.
سماع جي منعرين هن حديث مان پڻ دليل ورتو آهي جيئن ته حضرت جابر رض کان روايت آهي.

---

[1] ناح:- مصيبت تي مقرر ٿيڻ. القاموس الوحيد ص ۷۲۰ - [2] النياحة:- نوحه خواني - پاڪيزي موٽڻ.

ته حضور انور صلی الله علیه وسلم جن فرمایو ته سپ کان اول شیطان ئي هو جنهن راڳ جو ساڻ مهياڪيو ۽ سڀني کان پهرئين شيطان ئي هو جنهن راڳ ڳايو پوءِ روئڻ ۽ پٽڻ ۽ راڳ ٻڌڻ ي پاڻ ۾ ملائي ڇڏيا ئين.

اسان منڪرين جي اعتراض ۾ چوندا سون ته اهڙا حديث راڳ جي حرمت ئي دلالت نه ڪري ڇو ته جيڪي انهي، هُو خود ابليس کان حضرت داؤد عليه السلام جو روئڻ ۽ گنهگارن جو پنهنجين خطائن تي روئڻ مستثنى ڪيو ويو آهي. هڪ ٻئي طرح اسان ان راڳ کي به مستثنى قرار ڏينداسون جنهن ۾ ڪجهه جنبو ۽ تحرڪ آهي. جيئن انهن چوڻ جي راڳ گائڻ کي مستثنى قرار ڏنو ويو آهي جن عيد جي ڏينهن رسول الله صلى الله عليه وسلم جن جي حاضريءَ مبارڪ ۾ ڳايو هو. ۽ انهن گائڻ وارن جو راڳ به مستثنى آهي جن رسول الله صلى الله عليه وسلم جن جي مدينه منوره ۾ اچڻ وقت يا غزوه تبوڪ کان واپس اچڻ وقت ڳايو هو اُهي هيءَ الفاظ آهن.

طَلَعَ الْبَدْرُ عَلَيْنَا مِنْ ثَنِيَّاتِ الْوَدَاعِ - وَجَبَ الشُّكْرُ عَلَيْنَا مَا دَعَى لِلّٰهِ دَاعٍ.

يعني ثنيات الوداع رهبن جو ناڪو ڪان اسانتي چوڏهين ڏاڙهين جو چنڊ طلوع ٿيو. جيستائين دعا ڪرڻ وارا دعا ڪندا رهن ۽ تيستائين اسانتي شڪر بجا آڻڻ لازم آهي. يا جيستائين الله جي راهه ۾ ڏاڙهن سڏ ڏيندڙ سڏ ڏيندا رهن ۽ تيستائين اسانتي لازم آهي ته سندس شڪر بجا آڻيون.

واصحبوا بارزي ابو امامة عند صلحه انه قال ما رفع احد صوته بغناء الا بعث الله له اثنين شيطانين على منكبيه يضربان باعقابهما على صدره حتى يمسك. قلنا هو منزل على بعض انواع الغناء الذي قد سماه وهو الذي يحرك من القلب ما هو مراد الشيطان من الشهوة وحب المخلوق فاما يحرك الشوق الى الله والسرور بالعيد وحدوث الولد وقدوم الغائب فانكل يضاد مراد الشيطان بدليل قصة الجاريتين والحبشيتين او منكبرون عن الحق فاذا عرفتم الله بالعبدية.

۽ منکرین راڳ جي حرمت لاءِ هن حديث مان دليل ورتو آهي جيڪا حضرت ابو امامه رضي الله عنه کان مروي آهي ۽ هو حضور صلي الله عليه وسلم جن کان روايت ڪري ٿو رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته جڏهن بندو راڳ ٻڌڻ لاءِ آواز بلند ڪري ٿو الله تعالىٰ وٽ ٻئي ٻڌي کُلن ٿا ٻن شيطانن کي معڪلين ڏيڻ جيڪي سندس سينڌي تي ٻيهڪيون ڪن ٿا يون هٿڻا آهن جيڪا ٻئي هو راڳ کان باز رهي. [116]

منڪرين جي اعتراض جو جواب ۽ اسان جو سندن ته مذڪور بالا حديث شاذ حديث صحيح نه آهي ڇو ته اها مثل راڳ جي بعض قسمن جي آهي جن جو اسان اڳي ذڪر ڪري آيا آهيون. ۽ اهو راڳ جيڪو قلب کي تحريڪ ۾ آڻي ٿو ۽ وجد پيدا ڪري ٿو اهو شيطاني راڳ جي مدد مان نه آهي ڇو ته اهو شهوت ۽ مخلوق جي محبت شاذ و نادر آهي پر اهو راڳ جيڪو الله تعالىٰ جي طرف شوق کي تحريڪ ڏيئي ٿو. ۽ عيد جي مسرت کي ڏياري ٿيڻ يا رجي پيل ٻيڙهه وقت ڳائيو وڃي ٿو ۽ ڪنهن غائب شخص جي اچڻ تي خوشيءَ طور ڳائيو وڃي ٿو. پوءِ اهي سڀ راڳ شيطاني راڳ جي بدران آهن. جيڪي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي حاديءَ مبارڪ ۾ ۽ ساڻن جڏهن مدينه منوره ۾ تشريف آوري ۽ وقت ۽ اسلامي لشکر جي ڪامياب ٻيڙهه وقت چوڪرين راڳ ڳايا هئا اهوئي اسان جو دليل آهي. يا آهي ماڻهو جيڪي راڳ ٻڌڻ ۾ حق کان روگرداني ڪندي تڪبر ڪن ٿا تہ اهڙو راڳ شيطاني راڳ آهي. پر اهو راڳ جنهنجي ٻڌڻ سان اوهان عبوديت طور الله تعالىٰ جي معرفت حاصل ڪريو ٿا تہ اهو صحيح آهي.

فائدو:- حجت الاسلام حضرت امام غزالي رح احياء العلوم ۾ لکي ٿو تہ راڳ جي حرمت ۾ جيڪي حديثون وارد ٿيون آهن اهي ان راڳ تي معمول آهن جيڪي شهوت ۽ عشق مجازي ۽ سان دل جو شيطاني مرادون پوريون ڪري ٿو. پر جيڪو راڳ خدا جي محبت پيدا ڪري ٿو اهو بذات خود مباح آهي، جڏهن راڳ ٻڌڻ شاديءَ جي موقعن ۾ خوشي ورڀائي ٿو ۽ اگر اها خوشي مباح آهي تہ اهو

---

[116] هي حديث الڪبير طبراني ۽ جي حوالي سان ۱۲ سلامي انسائيڪلوپيڊيا پاڪستاني صفحه ۲۷۰ ۾ درج ٿيل آهي.

راڳ ۽ مباح آهي. جيئن عيد جي ڏينهن ۽ نڪاح جي موقعي تي ۽ ڪنهن وچٽيل عزيز جي آمد تي ۽ وليمه جي دعوت وقت ۽ بارجي پيدائش جي تقريب تي ۽ عقيقي ۽ ختني جي ڏينهن ۽ حفظ قرآن جي آمين جي ڏينهن وغيره وغيره. (ماخوذ از اسلامي انسائيڪلوپيڊيا اردو جلد ۲ صفحه ۵۵۵ مرتبه منشي محبوب عالم ايڊيٽر پيسه اخبار لاهور 1939ع)[۱۱۷]

فَاسْجُدُوا لِلّٰهِ وَاعْبُدُوا ۽ ايا ۽ بالاخلاص هو ان تعبدَ اللّٰهَ كما نَدَبَكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تكن تراه فانه يَرَاكَ.

ترجمو: "سو الله تعالىٰ جي لاءِ سجدو ڪريو ۽ سندس عبادت ڪريو." يعني خالص الله تعالىٰ جي اخلاص ۽ خشوع ۽ خضوع سان ۽ الله تعالىٰ جي ثواب ۽ عذاب جي وعدي ۽ يقين رکندي سندس لاءِ سجدو ڪريو ۽ انهي عبادت ڪريو. اخلاص جو هي مطلب آهي ته اي بانها! تون الله تعالىٰ جي اهڙي طرح عبادت ڪر جو تون گويا ڪين ڏسي رهيو آهين پر جيڪڏهن تون ڪين نه ٿو ڏسين ته پوءِ اهو خيال ۽ يقين ڪر ته هو الله تو کي ڏسي رهيو آهي.

وفي المعالم عن زيد بن ثابت قرأتُ على النبي صلعم والنجم فلم يسجد فيها فهذا دليلٌ على انّ سجودَ التلاوةِ غيرُ واجبٍ عمرُ بن الخطاب رض انّ اللّٰهَ لم يكتبْ علينا الّا ان نشاءَ وذهبَ يومًا الى انّ وجوبَ سجودِ التلاوةِ على القارئ والمستمعِ جميعًا وهو قولُ سفيان ثوري واصحاب الرأي انتهى فليتدبّر.

۽ تفسير معالم التنزيل ۾ حضرت زيد بن ثابت رض کان مروي آهي رڳائي ته "مون نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وصحبه وسلم جڏهن اڳيان مون سورت والنجم تلاوت ڪئي ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن ان سورت ۾ سجدو ادا نه ڪيو پوءِ اهوئي هن ڳالهه جو دليل آهي ته تلاوت جو سجدو واجب نه آهي. ان کان علاوه حضرت عمر بن خطاب رضي الله تعالىٰ عنه جو قول آهي ته الله تعالىٰ هي سجدو تلاوت جو اسان تي لازم نه ڪيو آهي، مگر اسان چاهيون ته ڪريون[۱۱۸]

---

[۱۱۷] فافهم وتجنب متعقق. [۱۱۸] لكن في تفسير مظهري ص ۱۹۰ ج ۱۱. بحواله معالم التنزيل عربي ص ۸۷ ج ۴ سورة النجم جو هي حديث واقعي آهي لفظ هڪ سطر کان فلم يسجد فيها نقلت هذا دليل ۲ ان الله لم يكتبها ۳ الا ان نشاء وهو قول الشافعي وذهب قوم فقط مطبعة الجيد المنيرية ۱۳۴۳ھ.

۽ حضرت عمر رضؓ مختري ڏينهن هن کان ڏاڍو ويو يعني تاکيد کيائون نہ بيشڪ سجدا
تلاوت جا پڙهڻ ۽ ٻڌڻ ساڻ سڀني تي لازم آهن. ۽ اهوئي قول حضرت سفيان ثوري ۽
۽ اصحاب الرائے جو آهي فقط پوءِ پيلي نہ سوچيو ۽ ڀل سوچيو.

وفي الصحيحين عن عبد الله بن مسعود رضي الله تعالى عنه ان رسول الله صلعم قرء والنجم فسجد فيها وسجد من كان معه غير انه شيخا رأيت قريشي اخذ كفا من حصي او تراب فرفعه الى جبهته وقال يكفيني قال عبد الله فلقد رأيته بعد قتل كافرا *

۽ صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم شريفين ۾ حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي تہ رسول الله صلي الله عليه وسلم جڏهن سورة والنجم پڙهي پوءِ ان ۾ سجدو کيائون ۽ جيڪي ماڻهو ساڻن گڏ هئا تن به سجدو ڪيو سواءِ قريش جي هڪ ڦڙهي شخص جي ڪنهن ان هڪ ڏات ۾ پٿر يون يا مٽي ونئي پوءِ انهيءَ ڏانئن پيشاني ڏاڙيس ڪئي ڏاڍو يعني پيشاني ڏسان ٻگايائين ۽ چيائين تہ هي منهنجي لاءِ ڪافي آهي. حضرت عبد الله رضؓ فرمايو هون ڏٺو تہ ان واقعي کان پوءِ اهو شخص ڪفر جي حالت ۾ قتل ڪيو ويو[119] وشاهي الخاتمة بالفاتحة الاتية بالساعة الآتية وَرَدَ النصُّ على الجزاء بكسبه انّ العبادة لم يكن بالضلالة والضلالة ان لا يكونَ في العبادة.

سورة جي اختتام جو ابتڙ سورت جي ابتڙ سان مشابهت ڪرڻ جنهن ابتڙ سورت ۾ جڏهن ابتڙ سورت ۾ قيامت جو ذڪر آهي. يعني صاحب تفسير طالب ڪي تلقين فرمائيندي اشارو ڪريو تہ هن سورت والنجم جو خير سان اختتام ڪيائين ۽ ان سورت جو صحيح اختتام جنهن ۾ قيامت جو ذڪر واضح آهي.

ظاهري ڏيهه عاجز ۽ يا ان جي برعڪس تي وارد ٿيو آهي. جو تہ عبادت گمراهي ۾ نہ ٿيندي ۽ نہ ئي ڏيري گمراهي عبادت ۾ ٿي آڻي سگهي ٿي. يعني جيڪي ماڻهو گمراهه هوندا ان ۾ عبادت جي جوڙ ڪڻ ڏيڻ ڏيڻ جيڪي عبادت حق ۾ مستغرق هوندا ان ۾ گمراهي آڻي نہ ٿي سگهي.

---

[119] هڪڙن في تفسير مظهري ص ۱۱۲ ج ۱۰ ۽ تفسير مظهري ۽ اهو به لکيو آهي تہ صحيح بخاري شريف يا ٻيو ڪو آهي تہ اهو شخص اميه بن خلف هو. * صحيح مسلم مع مختصر شرح نووي مترجم ص ۱۳۹-۱۴۰ ج ۲ ۾ هي حديث موجود آهي ۽ تفسير معالم التنزيل ۾ پڻ سڀ سان صحيح موجود. اشاعت خانه احسان پبلشرز لاهور سميت ڪئي ڪتابن ۾ ڏسي سگهجي ٿو. ۽ جنهن به اميه بن خلف جو نالو آکو ڏسو ج ۴ سورة النجم تفسير ابن ڪثير مترجم و مشرح صحيح بخاري مترجم ۴ ص - مڪتبه قدوسيه لاهور

وتعلل فی تحقیق الآیۃ مع ما دلّ علیہ ظاہرہا شارۃً اَفَرَءَیْتَ الخ فی الکفر علی اہل الحق تَوَلّٰی عن الحق وَاَعْطٰی قَلِیْلًا وتولّی عن الحق وہو برہٰن وخالف الوعد بما وعد فکلاہما من علامات المنافق لان المنافق زاد علی الخلق وبخل لا یجتمع فی المنافق خصلتان السخاء وحسن الخُلق کما صحّح۔ والذی قطع العطایا عن اہل الحق وعن المستحق بما یجب بذلہ عندہ من العلم والمعارف۔

یہ آیات جی تحقیق ۾ باوجود ظاہري جي جو متن ظاہري حالت تي دلالت کري رہي آهي منجهند کجهہ اشارا آهن جيئين هن طرح آهن۔

اَفَرَءَیْتَ الخ:- چاپو ۽ لڏن ان بيخبر کي ڏٺو جيڪو حق ڏانهن جو منکر آهي تو ڏٺو جنهن حقکان پٺي ڦيرائي ۽ ڏوڪڙ ڏنائين جيڪو حلال سمجهيائين ۽ حق کان روگرداني ڪيائين ۽ اُهي روگرداني جهنڙ آهن يا وعدہ خلافي جهيائين ان شيءِ کان جنهنجو وعدو ڪيو هئائين يو ۽ اهي سڀ منافق جون نشانيون آهن جو تہ منافق جڏهن وعدو ڪندو آهي تہ ڦري ويندو آهي ۽ منافق ۾ ٻہ خصلتون گڏ نہ ٿيندیون آهن، هڪ سخاوت يو حُسن خُلق جيڪي صحيح ٿيو۔

۽ منافق انهي ڪري آهي جيڪو حقدارن ۽ مستحقن کان سندن حق ڏيڻ کي روڪي ڏوهن ڪري جو شين ڏانهن جو خرچ ڪرڻ لازم ڏسڻ ۾ ٿئي يعني حقدارن کان علم ۽ معرفت جو حق روڪي ڏڪين پوري سگهيا نہ ڏيڻ ڪري۔

اَمْ عِنْدَہٗ عِلْمُ الْغَیْبِ من دون اللہ بل العلم کلہ من اللہ یتلقی بالنبی ولا یحیطون بشیءٍ من علمہ الا بما شآء وسع کرسیہ السمٰوٰت فہو یعلم ان علمہ علمہ وما یعلمہ وعندہ مفاتح الغیب لا یعلمہا الا ہو۔

یا اُن (شخص) وٽ اللہ کان سوا ۽ علم غيب آهي (نہ هرگز نہ) بلکہ سڀ علم اللہ تعالیٰ کان آهن، اللہ جي لاءِ آهي ۽ اللہ جو ساڻ وابستہ ۽ گڏ آهن ۽ اهي (موجودات) انهي معلومات مان ڪنهہ شيءِ کي پنهنجي علمي گهيري ۾ نہ ٿا آڻي سگهن مگر جيترو قدر علم

ڏيڻ گهرجي ۽ ڪنهن کي سڀني آسمانن کي پنهنجي اندر سمائي رکڻ آهي ڇو ته هو پنهنجي علم کي پاڻ چاهي ٿو ڪائنات سڀ هڪ ڪوبه ان علم کي نه ٿو چاهي ۽ ان وٽ ڪا غيب جون ڳجهيون آهن جنهن ان (الله ج) کان سواءِ ٻيو ڪوبه نه ٿو چاهي.

اَمْ لَمْ يُنَبَّاْ بِمَا فِيْ صُحُفِ مُوْسٰى ۝ وَاِبْرٰهِيْمَ الَّذِيْ وَفّٰى ۝ اَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى ۝ وَاَنْ لَّيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى ۝ وَاَنَّ سَعْيَهٗ سَوْفَ يُرٰى ۝ ثُمَّ يُجْزٰىهُ الْجَزَآءَ الْاَوْفٰى ۝ وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى ۝ وَاَنَّهٗ هُوَ اَضْحَكَ وَاَبْكٰى ۝ وَاَنَّهٗ هُوَ اَمَاتَ وَاَحْيَا ۝ وَاَنَّهٗ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى ۝ مِنْ نُّطْفَةٍ اِذَا تُمْنٰى ۝ وَاَنَّ عَلَيْهِ النَّشْاَةَ الْاُخْرٰى ۝ وَاَنَّهٗ هُوَ اَغْنٰى وَاَقْنٰى ۝ وَاَنَّهٗ هُوَ رَبُّ الشِّعْرٰى ۝ وَاَنَّهٗ اَهْلَكَ عَادَا الْاُوْلٰى ۝ وَثَمُوْدَ فَمَا اَبْقٰى ۝ وَقَوْمَ نُوْحٍ مِّنْ قَبْلُ اِنَّهُمْ كَانُوْا هُمْ اَظْلَمَ وَاَطْغٰى ۝ وَالْمُؤْتَفِكَةَ اَهْوٰى ۝ فَغَشّٰىهَا مَا غَشّٰى ۝ فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكَ تَتَمَارٰى ۝ هٰذَا نَذِيْرٌ مِّنَ النُّذُرِ الْاُوْلٰى ۝ اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُ ۝ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ كَاشِفَةٌ ۝ اَفَمِنْ هٰذَا الْحَدِيْثِ تَعْجَبُوْنَ ۝ وَتَضْحَكُوْنَ وَلَا تَبْكُوْنَ ۝ وَاَنْتُمْ سَامِدُوْنَ ۝ فَاسْجُدُوْا لِلّٰهِ وَاعْبُدُوْا ۝

چا انکي ان مضمون جي خبر نه آهي جو موسيٰ ۽ جي صحيفن ۾ آهي يعني بيشڪ سڀ علم الله واحد الڏهار جي لاءِ آهن ۽ ٻڌ ابراهيم ع جي صحيفن ۾ جنهن حڪم جي پوري بجا آوري ڪئي هئي. يعني عبوديت جو حق بجاءِ آڻڻ ۽ دوستيءَ جي شرط کي پايو هئي چيائين ان وجهه کان بيشڪ مون پنهنجي مُنهن کي سڀني باطل دينن کان موڙي ان ذات جي لاءِ پيش ڪيو جنهن آسمانن ۽ زمين کي پيدا ڪيو آهي ۽ الله تعالىٰ حضرت ابراهيم ع کي دوستيءَ ۾ وفادار جاچي پنهنجو دوست بنايائين. مطلب ته جيڪي به شيون آسمانن ۽ زمين ۾ آهن اُهي سڀ الله تعالىٰ جون آهن ۽ الله تعالىٰ جو سڀني شين کي گهيرو ڪيل آهي،

اَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰى، يعني ڪو ڪنهن جو بار نه کڻندو. وَاَنْ لَّيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى، يعني ڪنهن ماڻهوءَ لاءِ ڪجهه به نه آهي سواءِ ان جي جو هن پاڻ ڪيو آهي. وَاَنَّ سَعْيَهٗ سَوْفَ يُرٰى، يعني سندس ڪيل ڪم جو بدلو ڏنو ويندو. ثُمَّ يُجْزٰىهُ الْجَزَآءَ الْاَوْفٰى، يعني پوري پوري جزا ڏني ويندي. وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى، يعني سڀني شين جو آخري ٺڪاڻو الله ئي آهي. وَاَنَّهٗ هُوَ اَضْحَكَ وَاَبْكٰى، يعني الله ئي ماڻهن کي کلائي ۽ روئاري ٿو. وَاَنَّهٗ هُوَ اَمَاتَ وَاَحْيَا، يعني الله ئي مارڻ ۽ جيارڻ جو مالڪ آهي. وَاَنَّهٗ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى ۝ مِنْ نُّطْفَةٍ اِذَا تُمْنٰى، يعني الله ئي نر ۽ مادي کي نطفي مان پيدا ڪيو آهي. وَاَنَّ عَلَيْهِ النَّشْاَةَ الْاُخْرٰى، يعني ٻيهر جيئرو ڪرڻ به الله جي ذمي آهي. وَاَنَّهٗ هُوَ اَغْنٰى وَاَقْنٰى، يعني الله ئي ماڻهن کي مال ۽ ملڪيت ڏيندڙ آهي. وَاَنَّهٗ هُوَ رَبُّ الشِّعْرٰى، يعني الله ئي شعريٰ تارو پيدا ڪيو آهي. وَاَنَّهٗ اَهْلَكَ عَادَا الْاُوْلٰى ۝ وَثَمُوْدَ فَمَا اَبْقٰى ۝ وَقَوْمَ نُوْحٍ مِّنْ قَبْلُ اِنَّهُمْ كَانُوْا هُمْ اَظْلَمَ وَاَطْغٰى ۝ وَالْمُؤْتَفِكَةَ اَهْوٰى ۝ فَغَشّٰىهَا مَا غَشّٰى، يعني الله ئي پهرين عاد ۽ ثمود ۽ نوح جي قوم کي هلاڪ ڪيو جو انهن ۾ ڪنهن کي به نه ڇڏيائين ۽ نوح جي قوم کان پوءِ الڪاهن ڳوٺن کي به الله ئي تباهه ڪيو ۽ انهن تي ڪوهه ڪڻڪ وسايائين.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكَ تَتَمَارٰى، يعني اي انسان تون پنهنجي رب جي ڪهڙين ڪهڙين نعمتن کي ڪوڙ سمجهندين. هٰذَا نَذِيْرٌ مِّنَ النُّذُرِ الْاُوْلٰى، يعني هي محمد ص به پهرين ڊيڄاريندڙن جهڙو ڊيڄاريندڙ آهي. اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُ، يعني قيامت ويجهي آئي آهي. لَيْسَ لَهَا مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ كَاشِفَةٌ، يعني الله کان سواءِ ڪو به ان کي ظاهر ڪرڻ وارو نه آهي. اَفَمِنْ هٰذَا الْحَدِيْثِ تَعْجَبُوْنَ ۝ وَتَضْحَكُوْنَ وَلَا تَبْكُوْنَ ۝ وَاَنْتُمْ سَامِدُوْنَ، يعني ڇا اوهين هن ڪلام تي حيران ٿيو ٿا ۽ کلو ٿا ۽ روئو نٿا ۽ اوهين غافل ٿا ٿيو. فَاسْجُدُوْا لِلّٰهِ وَاعْبُدُوْا، يعني الله کي سجدو ڪريو ۽ عبادت ڪريو. (والله اعلم بالصواب)

وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى ۔ فَكَيْفَ يَسْتَخْلِفُهُ وَهُوَ الْحَقُّ تَعَالٰى فَاِنَّ لِلْاِنْسَانِ اِذَا اَرَادَ اَنْ يَتَكَلَّمَ يَتَحَرَّكُ شَفَتَاهُ وَلِسَانُهُ وَاِذَا اَرَادَ اَنْ يُبْصِرَ يَفْتَحُ الْعَيْنَ وَاِذَا اَرَادَ اَنْ يَقْبِضَ وَيَبْسُطَ يَمُدُّ يَدَهُ اَنْ تَمُدَّ اِلَيْهِ وَاِذَا اَرَادَ اَنْ يَمْشِيَ يُحَرِّكُ رِجْلَيْهِ وَلَا يَكُوْنُ اِلَّا بِاَنْ يَكُوْنَ ۔ فَكَيْفَ الْحَقُّ اِذَا اَحَبَّ عَبْدًا يَكُوْنُ لَهُ سَمْعًا يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرًا يُبْصِرُ بِهِ وَلِسَانًا يَتَكَلَّمُ بِهِ وَيَدًا يَبْطِشُ بِهَا وَرِجْلًا يَمْشِيْ بِهَا وَلَئِنْ سَاَلَهُ لَيُعْطِيَنَّهُ الْحَدِيْثَ فَلَا يَفْعَلُ اِلَّا بِمَا هُوَ مُسْتَحَقٌّ لِاَنَّهُ الْفَعَّالُ وَلِاَنَّهُ الْاَسْمَاءُ ۔ لَا تَتَرَدَّدُ الْمَعَانِيْ وَلَا الْمَنَائِرُ وَالْمَنَارُ لِلْمَنَافِعِ وَالْمَدَدُ لِاُولِي السُّلْطَانِ اَوْ نَائِبِهِ وَالْعَالِمُ وَالْمُعَلِّمُ كَالْحَلِيْمِ خَالِدٌ لَا يَرْبَى النَّاسُ كَمَا يُرَبِّي اِسْبَقَالُ فَاِنَّ تَرْبِيَتَهَا مِنَ الْمَنْزِلِ وَالْمَفْضَلِ وَالْقَهَّارِ وَاِنْ كَانَ هُمَا مِنَ الْاَسْمَاءِ الْجَمَالِيَّةِ تَرْبِيَةٌ ۔

ڀ هيءَ ته انسان جي (حق جي طلب کي) فقط پنهنجي ڪمائي مڃڻ ۽ پوءِ سندس هدايت ڪندڙ لاءِ ڇا آهي ؟ اهو هادي الله تعالىٰ ڄ آهي ۔ مطلب ته پاڻ جي سڀ سڀ عملن جو ڀلو ته مڃڻ ۽ پر اگر بندو هدايت ۽ رشد تي گامزن آهي ته هادي برحق ڄ ڪيس وڌيڪ اجر ڏيندو جيئن هن عبارت مان واضح آهي ۔ يعني پوءِ تحقيق انسان جي لاءِ آهي هيءَ ته جنهن هو ڪمائڻ جو ارادو ڪيو آهي ته پنهنجن پاڻ جي ۽ پنهنجي زبان جي ڇوڙ ڪيو آهي ۽ جنهن هٿ سڀ جو ارادو ڪيو آهي اُن کي ڪيو آهي ۽ جنهن منڪن شيءِ کي پڪڙڻ ۽ کولڻ جو ارادو ڪيو آهي ته هٿ کي حڪم ڪيو آهي نه اڻاڻ ڪوشش ۽ جنهن هٿ جو ارادو ڪيو آهي ته پنهنجي پنهنجي پيرن کي لوڏيو آهي ۽ ڪيس هوئي حاصل ٿيڻ وارو آهي جو وٺڻ هوڻ وارو آهي ۔

پوءِ اهڙيءَ طرح الله تعالىٰ ڄ جڏهن پاڻ جي پنهنجو محبوب بنائيندو آهي ته سندن لاءِ ڪن ٿي پوندو آهي جنهن سان ڪوبٽ ٿي پوندو آهي ۽ اکيون ٿي پوندو آهي جن سان هو ڏسندو آهي ۽ زبان ٿي پوندو آهي جنهن سان هو ڳالهائيندو آهي ۽ هٿ ٿي پوندو آهي جن سان هو پڪڙيندو آهي ۽ پير ٿي پوندو آهي جن سان هو هلندو آهي ۽ جنهن به هو اُن

رسالي جڪا ۾ سوال ڪيل آهي ته الله تعالي جو ڪيئن عنايت فرمائيندو آهي [illegible] يعني
وڏيڪ لاءِ سچي حديث کي پڙهڻ پوءِ اهڙا رواجي الله وارا ڪيئن ٿا ٿي سگهن جيڪي
الهي فعل ۽ انعام جا مستحق هوندا آهن.

۽ محبي (دين ۾) منڪر جي ۽ نقصان ڏيندڙ جي ۽ لغو ڏينڌڙ مالڪ جي
گناهه جو ڪوبه بار نه ٿيندو. مولي (آزاد ڪيل) بادشاهه جو نائب، بادشاهه جي گناهن
جا بار نه ٿيندا. ۽ عالم (استاد) ۽ نيڪ شاگرد، عليحده ڪونه آهن. عالم (استاد) ماڻهن
جي پرورش ائين نه ڪندو آهي جيئن سبزي وارو (سبزي) جي تربيت ڪندو آهي، جو نه ڪهڙي
ٻني جي تربيت الله مثال۔ مضل ۽ ڪفار جي طرف کان آهي جيڪو ٽيڪ ڏيڻ ٻني جي لاءِ
تربيت جي اعتبار سان سمجهڻ گهرجي.

وَاَنَّ سَعْيَهٗ سَوْفَ يُرٰى ان کان ڪافر الايجازي بجزاءِ المسلم وان کان
عابد الايجازي بجزاءِ الزاهد وان کان زاهد الايجازي بجزاءِ العاشق
وان کان عاشق الايجازي بجزاءِ المتصوف وان کان متصوف الايجازي بجزاءِ
المتحقق وان کان متحقق الايجازي بجزاءِ المحقق وليس وراءِ عبادان قرية
وکذالک تصور الشئ فان ما في الوحدة لايکون في الواحدية وما في الواحدية
لايکون في الاحدية وکذالک الالوهية والربوبية والارواح والامثال وما يوجد في
احدها لايوجد في غيرها وانما هذا ايشير ثم يجزيه الجزآء الاوفى وبما في کل
منها من الظاهر والاسماء.

۽ هي ته انسان جي ڪوشش تمام جي ڏني ويندي. جيڪڏهن انسان عاقل آهي ته ڪيس
مسلمان جهڙي جزا نه ڏني ويندي ۽ اگر عابد آهي ته زاهد جهڙي نه ۽ اگر زاهد آهي ته
عاشق جهڙو اجر نه ڏنو ويندو ۽ اگر عاشق آهي ته صوفي کان جهڙو ڪيس اجر نه ڏنو ويندو
۽ اگر متصوف آهي (طريقه پوشا آهي) ته متحقق جهڙو اجر نه ڏنو ويندو ۽ اگر متحقق آهي
ته ڪيس محقق جهڙو اجر ثواب نه ڏنو ويندو ۽ عابدن کان سواءِ ٻيو ڪوبه قريب نه آهي.

۽ اهڙيءَ طرح آهي مدھم ٿيڻ رحمن جو ڇو ته جيڪا شيءِ وحدت ۾ آهي اها واحديت
۾ نه ٿي سگهي ۽ جيڪا شيءِ واحديت ۾ آهي سا احديت ۾ نه ٿي سگهي ۽ اهڙيءَ طرح
الوهيت ۽ ربوبيت ۽ ارواح ۽ امثال کان به مٿي موجود آهن تہ اهي دري غير ۾
نہ ٿا سگهن ۽ الهي ۽ ڳالهہ ڪن هي، آيت، شمار ڪريٽي. يعني" پوءِ ان رباني
کي پوروبن لڏ لوڏ ۾" الهي ڪري جو منجهس ظاهر مان ۽ اسمن مان کي ٻيڻ
اعمال آهن.

وکيف لا اِذ اَنَّ اِلیٰ ربک المنتهیٰ ہ فی کل حین الی کل مکان من فاعل وقابل و
مخرج و مسکن. و انہ هو اصعد و ابکیٰ، وفائدة الفصل اَنَّ الضاحک اذا
صَعَّدَ یجب علیہ ان یتصور او یشاهد اوّلاً الفاعل لصعدک الاکان
صُعَّدَ عبثاً علیہ و العبث لا یصدر من العاقل.

۽ رکڻ ۽ بحالت ۾ ويهڻي يا ڏڪارڻ پڇوڙي آهي يعني پوءِ ڪهن به وقت جتي به
هجي فاعل جي حيثيت ۾ قبول ڪندڙ جي حيثيت ۾ ۽ گهمڻ ۽ ترڻ ۽ رهڻ ۽ آرام ڏيڻ
پڇوڙي آهي. سبب تہ انسان ڪهڙي به حال ۾ هجي و بهرحال بارگاهہ الهي ۾ ڪيس ظاهر
پڇوڙي آهي. ۽ "بيشڪ اهو رب تو ڏانهن ئي واپسي ٻ توڙي ۽ رُڪاري ٻ توڙي."
ضمير منفصل جو فائدو هي آهي تہ ڪنڊڙ جڏهن ڪنهي توڙي تہ هجي
سوچي ۽ پر يا ٻيو شاهد ڪري رتہ آيا جڏهن ڳالهہ ٻي ڪنهي رهيو آهي ساڪيڏي ڏي رهيو آهي
آهي يا ڪيس آهي. پوتہ ڪنڊ دارو اگر سنس ڪنڊ بے فائدہ آهي تہ ڏسڻ گناهہ سمرڻ ٻيڻ و ۽
۽ بيفائدہ شيءِ عاقل هاڻهہ ڪان صادر نہ ٿيڻ ي آهي.

وکما انہ هو اَمَاتَ وَ اَحْیٰ و انہ خلق الزوجین الذکر من العقل و الرفع و القلب و
الانثیٰ من النفس الکلی و البدن و النفس الحیوانی مِنْ نُّطْفَةٍ اِذَا تُمْنیٰ بمعنی بتقدیر
اقرء یتم ما تُمنون ء انتم تخلقونہ ام نحن الخٰلقون ہ و الطبیعة الکلیة التی
بها یتعیّن الوجود فی الخارج. وَ دَرَّةَ عَنِیْدِ النشأة الاخریٰ ہ بالظهور عند تعین و

الامثال او با نوجود المفقود عن البقاء و التصرف المطلق عن البقاء بيد الجزاء.

۽ جيئن ته اهوئي ماڻهو ۾ جياري ڏيڻ ۽ هي ته اهوئي ٻنهي قسمن نر ۽ مادي ۽ کي نطفي مان بنائيندو ته جن هن رهڻ جي رحمن ۽ وڌو وجيئن. منڪر کي عقل ۽ روح ۽ قلب سان نوازي ڏيڻ ۽ مؤمنن کي گل نفس ۽ بدن ۽ نفس حيواني ۽ سان سرشار ڪرڻ جيئن ته الله تعالى قرآن ڪريم ۾ ارشاد فرمايو آهي "چڪو پوءِ هي ٻڌايو ته ادهين جو رحمت جي رحمن مني ۽ جو نطفو پيچايو ٿا ان کي ادهين ماڻهو بنايو ٿا يا اسين بنائڻ وارا آهيون". يا اهڙه ٻنهي قسمن يعني نر ۽ مادي ۽ جي تخليق کي طبعي ڪيو جنهن سان وجود خارج ۾ مقدر ٿئي ٿو.

۽ هي ته بيڊ پيرو ردعي مطابق پيدا ڪرڻ انهوز هو آهي يعني مڙس کي شئي ڪرڻ وقت ظاهر ڪرڻ سان يا انهو ظهور ان وجود سان آهي جو بقا وقت محمود (سهڻو) آهي ۽ جزا واري ڏينهن الهي ديدار وقت تصرف مطلق سان آهي/هوءَ نر يعني انکي الهي ديدار جي وقت قوت هوندي آهي.)

وانه هو اغنى بالكمال الذاتي واغنى ه بالكمال الاسمائي واغنى التوكل واغنى بالاخذ بحد التوكل او اغنى الغناء واغنى البقاء.

۽ هي ته اهو (الله) ڀرپور غني ڪري ٿو ذاتي ڪمال سان ۽ (سرمايو ڏيڻي) محفوظ ڪري ٿو اسمائي ڪمال سان ۽ بيپرواهه ڪري ٿو توڪل ڪرڻ شئ ۽ محفوظ ڪري ٿو توڪل کان پوءِ ۽ ٿئي سان يا بيپرواهه ڪري ٿو ٿئي کان ۽ محفوظ ڪري ٿو بقا سان.

وانه هو رب الشعرى ه بان يشعر احدٌ بان الفناء فان الشعور الحق شعورة والعلم علم الحق والعلم انه اهلك عاد الاولى ه بوجود الحق فيما سبق وهو انما اهلكهم اثر من آثارهم وان الحق ظاهر بهم.

۽ هي ته اهوئي شعرى رستاري جو رب آهي. باين طور هر هڪ محسوس ڪيو ٿو فنا فنا آهي. حقيقي ادراڪ آهي ۽ علم حقيقي علم آهي ان کان علاوه ڪجهه به نه آهي.

"۽ هي ته اُن رسالتَ ٻ عاد جي قديم قوم کي رسڻ ڪفري هلاڪ ڪيو. حق جي پيڙ جيڪو مٽجهن هو يعني ڪُفر سبب ۽ ثمود کي به هلاڪ ڪيائين جو راهن ٻڌي تون ماڻ کوبه زمين جي ڦاٽي ۾ باقي نه رهيو. يعني هنجي نشانين مان عابه نشاني باقي نه رهي پوءِ ته حق راهن سان ظاهر هو يعني راهن حَ کان وڌيڪ زيادتيون ڪيون ۽ الله تعالىٰ کين سڻڻ کان جي سزا ڏيڻي نيٺ ۽ نابود ڪري ڇڏيو.

وقوم نوح من قبل وجوها للملائكة بعد ما عاندَ الحق وغلبوه انهم كانوا اظلمَ على انفسهم بالغهم هم اطغى، بعدم معرفتهِ الحق المطلق في انفسهم وفي غيرهم.

۽ عاد ۽ ثمود کان اڳ الله تعالىٰ حضرت نوح عليه سلام جي قوم کي هلاڪ ڪيو. "هلاڪت لاءِ ڪيترائي وجهه هئا جو ان قوم جي الله تعالىٰ هر هڪ ڏني هئي ۽ ان قوم حق تي غلبي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي." بيشڪ اهي سڀ کان وڌيڪ پاڻهنجي جانين جا دشمن ظالم هئا جو ته اهي وڌيڪ شريرهئا." يعني پاڻهنجي جانين ۽ غير جي حق جي مطلق معرفت نه رکڻ سبب.

والملائكة التي انقلبت عن البشرية الى الالوهية بالقهر واضلال اهوىٰه الى الاب بالقهر فغشاها ما غشىٰه من الاسماء المضيفة والقهر فباى آلاءِ ربك تتمارىٰ، تتشكك في الالهية وربوبيتها اَفي الله شكٌّ فاطر السّمٰوٰت

"۽ اونٽ ۽ ٽيلن بتين کي جنهن بشريت کان الوهيت ڏانهن پلٽيا ئين." اهوىٰ:- يعني قهر ڪرڻ ۽ ظاهر سان هميشه جي لاءِ اونڌو ڪيائين يعني نيست و نابود ڪيائين." پوءِ راهن بتين کي الله تعالىٰ پاڻهنجي لطيف ۽ قهري نالن سان گهيري ورتو. پوءِ تون پاڻهنجي رب جي ڪهڙين نعمتن ۽ وصفن ۽ آيتن ۾ شڪ ڪندو رهندين." يعني تون راءِ (سان) الله تعالىٰ جي معبود برحق هجڻ ۽ بيشمار نعمتن جي رب هجڻ ۾ شڪ نه ڪرين. جيئن سورة ابراهيم جي هن آيت ۾ ارشاد آهي. "ڇا الله جو جي ذات ۾ شڪ آهي؟ جيڪا ذات آسمانن ۽ زمين جي خالق آهي.

هُنَ انذ یرٌ مِّنَ النُّذُرِ الْاُولٰی ۔ انهی سبقت نی انبیا وعنی الامیان انثابتة و
الارواح والملا وانشهادة والافلاک والعناصر والمولدین۔
هیءُ رحضرت محمدؐ مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم یا قرآن عظیم) پرینِ ڈیچارینڑن
مان آهی۔ جیکی غیب کن ریا آهن۔ یعنی موجود وجودن وقت یءِ عالم ارواح مےءِ یا
عنن ڈیءِ شهادت جی حالت مےءِ نکن یءِ عنصرن یءِ پیدائش واریں جاین مےءِ کن ریا آهن
اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُ ۔ یا قرب الحقیقی المعنوی المجازی الصوری لَیْسَ لَهَا مِنْ دُوْنِ
اللّٰهِ کَاشِفَةٌ ۔ فَتَطَّلِعُهُمْ علی الحقیقة المعنی المجازی المصور اَفَمِنْ هٰذَا الْحَدِیْثِ
المحقق المقرر عنن انکل تَعْجَبُوْنَ ۔ وَتَضْحَکُوْنَ وَلَا تَبْکُوْنَ عنن حضورِ الحق
بل علیکم و لکم ان تعرفوه فاذا عرفتموه فَاسْجُدُوْا لِلّٰهِ وَاعْبُدُوْهُ ۔ یا ۔
اَها جیءِ یءِ اچڻ واریءِ شیءِ (قیامت) قریب اچی پهتی آهی ۔" حقیقی ۔ معنوی ۔
مجازی یءِ صوری قرب سان قریب اچی پهتی آهی ۔" اللہ کانسوا یءِ انکی ربی سگهه
ذات هٹائڻ واری نه آهی ۔" پوءِ راءِ محمدؐ (صلی اللہ علیہ وسلم) انهن رڪرین
کی حقیقت کان واقف ڪر۔ یعنی انهیءِ معنیٰ یءِ مفهوم کان جیکا عبرت مےءِ وجهندڙ آهی۔
یءِ نقشو چٽیندڙ آهی ۔" سوچا تو هان هن کلام کان رجیو هر حال مےءِ حقیقت بیان
کن ڏیهی تعجب نا ڪریو ۔" یءِ مسخریءِ شامل نا ریخاڻی حضور مےءِ پیش ٿیڻ
یءِ جزا یءِ سزا جی حکم صادر ٿیڻ واریءِ وقت کان روکیو نا ۔ جیکڏهن اوهان اللہ جی
کی نه ٿا سیاڻو نه انجو بال اوهان ڏی عائد ٿیندو ۔ جیکڏهن اوهان انکی سیاڻو ٿا
نه پوءِ انجو فائدو اوهانجو سمورگار ٿیندو ۔ پوءِ جڏهن اوهان سیاڻو ٿا ته پوءِ اللہ
وحدهٗ لاشریک لهٗ لاءِ سجدو ڪریو یءِ خاص ان معبود برحق جی لاءِ بندگی ڪریو۔
تمت سورة النجم بفضله تعالیٰ ۔
قسمت هن ما ظهری واللہ اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب ۔

سورۃ القمر مکیۃ

سورۃ القمر مکیۃ اُستُثنِیَ منها سَیُھزَمُ الجمعُ الایۃ لان القتال فی النوع الثانی عشر بما تأخر نزولہٗ عن حکمہ قال عمر بن الخطاب رض فقلتُ ای جمع فلما کان یوم بدرٍ ونھزمت قریشٌ نظرتُ الی رسولِ اللہِ صلعم فی الدرع مصلتا بالسیف یقول سیھزم الجمع ویُوَلُّونَ الدُّبُرَ فکانت الیوم بدرٍ اخرجہ الطبرانی فی اوسط وھی خمس او خمسون اٰیۃً وفیھا من المنسوخ حکمٌ واحدٌ فَتَوَلَّ عنھم یوم یدعُ الدَّاعِ۔

سورۃ القمر مکي آھي سواءِ ۲ آیت سیھزم الجمع جي جو قتال سال بارھین ۾ واقع ٿي ھئي ڪري جو سنہ ۱۳ نزول قتال جي حڪم کان پوءِ آھي۔ حضرت عمر فاروق بن خطاب رضي اللہ تعالیٰ عنہ فرمایو تہ پوءِ مون چیو "جمع" پوءِ جڏھن بدر جو ڏینھن ٿیو ۽ قریش شڪست کائي تہ مون رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم جن کي ڏٺو (غضب ۾) ڏڪ ۾ تلوار کي میان کان ڪیدن ۾ فرمائي رھیا ھئا "سیھزم الجمع" اھا جماعت ھار کائیندي ۽ پٺ ڏیئي ویندي" پوءِ اھو واقعو ڏینھن بدر جو آھي۔ اھا روایت طبراني ۽ اوسط ۾ نقل ڪئي آھي ۽ اھا سورت پنجونجاھ ۵۵ آیتن تي مشتمل آھي ۽ انھيءَ ۾ ھڪ حڪم منسوخ آھي اھو ھن آیت ۾ آھي۔ فتولَّ عنھم یوم یدع الداع الخ[1]

بسم اللہِ الرحمٰنِ الرحیمِ ۔ بسم اللہ الجامع المتجلی بالمعجزات فی الانبیآءِ والعلائی الاعلیٰ بھا الرحمٰنِ یخلقُ الاشیآءَ کلھا بقدرہٖ الرحیمِ بمن صدق علیہ مقتدرہٖ شروع ڪریان ٿو اللہ جي نالي مبارڪ سان جیڪو جامع آھي، جملي معجزات سان ۽ دشمن جي ھلاڪ ڪرڻ ۾۔ مھربان آھي یعني سڀني شین کي انڪار سان پیلھ ریو۔ باجھاري آھي ھڪ عمر ۾ جاءِ سان جیڪا قدرت واري بادشاھ وٽ موجود آھي۔

اِقْتَرَبَتِ السَّاعَۃُ ای اِمارَاتُھا وھو بعثۃُ نبینا محمدٍ صلعم ومعجزتہٗ باشتقاق القمر ونزول الرجال ما رُوِیَ بُعِثْتُ اَنَا والسَّاعَۃُ کھاتین وَضَمَّ باَصْبَعَیْنِ اولیتحقق الوقوع

---

[1] وکان من اقبل الامر بالقتال ثم نسخ ۔ تفسیر نعیمي سید محمد نعیم الدین تا ۵ کمپني ص ۷۶۶ سنہ ۱۹۵۶ء سورۃ قمر

اولائک عند اللّٰہ الاربعۃ الثلثۃ منا نالت الثقلان مما احصاھم عن احص ولا تأخرعنہ۔

ترجمہ:- "قیامت نزدیک اچي پھتي" يعني قيامت جن نشانين قريب اچي پھتيون آھن
۽ علامات ھي آھن. يعني اسانجي نبي حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم جن جي بعثت
۽ سندن چنب جي چيرڻ واري معجزي ۽ ماڻھن جو ڏسڻ يعني ماڻھن جي حضرت پاڻ ﷺ جيئن
ھڪ روايت آھي حضور ﷺ جو فرمائڻ تان ته "۲" ۽ قيامت ھن ٻن آڱرين وانگر ھوكيا
ويا آھيون ۽ حضور ﷺ جن ٻنھنجين ٻن آڱرين جي پاڻ ۾ ملايو. يا قيامت برحق واقع ٿيڻ واري
شيءِ آھي. يا مذكور بالا آيت مان ھي مطلب آھي ته بيشڪ اللّٰہ وقت جي دور آھن
جيڪي نازل ٿيڻ وارا آھن انھن مان ڪوبہ ھڪڙو ٻيو ڪائن نہ مقدم ٿيندو ۽ نہ موخر.
وَانْشَقَّ الْقَمَرُ "۽ چنب ڦاٽي ويو." في الصحيحين عن انس رض ان اھل مكۃ سألوا
رسول اللّٰہ صلعم ايۃ فانشق القمر مرتين كذا في مجمع البحار.

صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم شريفين ۾ حضرت انس رض کان روايت آھي ته بيشڪ رڪجي
ڪافرن رسول اللّٰہ ﷺ جن جي درخواست ڪئي ته ڪو معجزو ڏيکاريو
پوءِ رسول اللّٰہ ﷺ جن چنب جي ٻہ ٻيرا چيري ڏيکاريا.

وفي البخاري عن ابن مسعود قال انشق القمر على عھد رسول اللّٰہ صلعم فرقتين
فرقۃ فوق الجبل وفرقۃ دونہ فقال رسول اللّٰہ صلعم اشھدوا. وفي رواية
ابي معمر عن عبد اللّٰہ قال انشق القمر ونحن مع رسول اللّٰہ صلعم فصار فرقتين
فقال لنا اشھدوا اشھدوا. وفي رواية ابن عباس رض قال انشق القمر في زمان
النبي صلعم وفي رواية قتادۃ عن انس رض قال انشق القمر على فرقتين.

بخاري شريف حضرت ابي مسعود رض کان مروي آھي ھو چوي ٿو ته رسول اللّٰہ ﷺ جن جي زماني ۾
چنب بن ٽڪرن ۾ چيرجي ويو (انھن مان) ھڪ ٽڪرو جبل ڪ جي مٿان رھيو ۽ ٻيو ٽڪرو
جبل کان ھيٺ آيو پوءِ رسول اللّٰہ ﷺ جن فرمايو ته تنھنجا شاھد ھجو.

ڪ جبل مان مراد جبل ابو قبيس آھي يا جبل حرا ۽ تحقيق ان جبل مراد آھي.. تفسير مظھري ص ۱۹۱ ج ۱۱
۽ جلالين ص ۴۲۲ سورۃ قمر ۲ تيسير الباري ترجمہ شرح صحيح بخاري از وحيد الزمان ص ۳۸۴ ج ۳ موجود آھن
۱ صحيح بخاري ص ۳۸۴ ج ۱ موجود آھن ۲ شاعت ڪتاب ڪمپني.

۽ ابي معمر جي روايت ۾ آهي حضرت عبد الله رض کان روايت ڪري ٿو چوي ته چنڊ ٻه ڀيرا ڦاٽي پيو ۽ مالائڪ الشا رسول الله صلي الله عليه وسلم جن سان گڏ هئا سون پوءِ چنڊ ٻه ٽڪرا ٿي پيو ۽ حضور صلعم جن اسانکي به ڀيرا فرمايو ته توهان شاهد هجو. ۽ حضرت ابن عباس رض جي روايت آهي فرمائي ٿو ته رسول الله صلعم جن جي زماني ۾ چنڊ ڦاٽي پيو. ۽ حضرت قتاده رض جي روايت آهي حضرت انس رض کان هوڇي ٿو ته چنڊ ٻن ٽڪرن ۾ چيرجي ويو.

وفي المواهب عن ابن عباس رض قال لما اجتمع المشركون الى رسول الله صلعم منهم الوليد بن المغيرة وابوجهل والعاص بن وائل والاسود بن عبد المطلب والنضر بن الحارث فقالوا للنبي صلعم ان كنت صادقا فشق لنا القمر فرقتين فسأل ربه فانشق وفي رواية وانشق مرتين بالاجماع فقال الحافظ ابن الحجر واظن قوله بالاجماع يتعلق بانشق لا بفرقتين فان لا اعلم من جزم من علماء الحديث بنفس الانشقاق في زمنه صلعم واهل من قال مرتين اراد فرقتين انتهى.

۽ مواهب لدنيه ۾ حضرت ابن عباس رض کان روايت آهي ڇپائين ته جڏهن مشرڪ رسول الله صلعم جن وٽ گڏ ٿيا جن ۾ وليد بن مغيره، ابوجهل، عاص بن وائل، اسود بن عبد المطلب ۽ نضر بن حارث هئا ته پوءِ انهن نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي چيو ته "جيڪڏهن توهان رسپنبي قول ۾ سچا آهيو ته پوءِ اوهان اسانکي چنڊ کي ٻن ٽڪرن ۾ چيري ڏيکاريو." پوءِ رسول الله صلعم جن پنهنجي ربڪريم جلشانه کان سوال ڪيو "پوءِ چنڊ ڦاٽي پيو." ۽ هي پڻ روايت ۾ آهي ته چنڊ ٻه ڀيرا ڦاٽو. هيءَ اجماع آهي. پر حافظ ابن حجر عسقلاني رح فرمايو آهي ته مون پا بيان ڪيو ته بالاجماع جو قول انشق سان تعلق رکي ٿو "مرتين" سان نه جو حديث جي بعض عالمن کان ڪنهن معلوم ٿيو آهي ته رسول الله صلعم جن جي زبان مبارڪ ۾ چنڊ ڪيئي ڀيرا چيرجي ويو هو. ۽ شايد جنهن ماڻهوءَ مرتين چيو آهي تن ماڻهن ارادو فرقتين يعني ٻن ٽڪرن ۾ چيرجڻ آهي. فقط.

وعن ابن عباس رض انفلق فلقتين فلقة ذهبت وفلقة بقيت.

۽ حضرت ابن عباس رضہ کان روایت آهي تہ جنب بن حصن يا قاني پير مڪمص ويو هيو ريني هي آيو ۽ پيومص باقي رهيو.

وقال ابن مسعود رضہ رأيت بين فلقتي القمر وعن حذيفة رضہ انه خطب بالمدائن ثم قال الا ان الساعة قد اقتربت وان القمر قد انشقت على عهد نبيكم هذا اقول اكثر المفسرين.

۽ حضرت ابن مسعود رضہ فرمايو تہ مون بن حصن جي وچيءِ جنب جي ڏٺو ۽ حضرت حذيفہ رضہ کان روايت آهي تہ بيشڪ انہ حضرت حذيفہ رضہ مدائن ۾ تقرير ڪري فرمايو ته اي انسانو! بيشڪ قيامت قريب اچي پهتي آهي ۽ بيشڪ جنب معجزي طور ٻه ٽڪرا ٿي ٻڌي جي فرمايو ته هي جيڪو آهي ۱۰هو اڪثر مفسرين جو قول آهي.

وعن بعضهم ان المراد بانشق القمر وصيغة الماضي على عادة اخبار الله تعالى بذلك ان انشقاق القمر امر عظيم الوقع في النفوس بل في النفوس فكان ينبغي ان يبلغ حد التواتر واجيب بان الناقلين اكتفوا باعجاز القرآن عن تشهير سائر المعجزات بعيث انه بلغ حد التواتر ولعل السائل ما يئ الى علم الحكمة والرياضي والا فان الله قادر ان يوحي الاعلى في الصبيان ان يبصر البق على في المدائن.

۽ ڪين مفسرين کان روايت آهي تہ بيشڪ انشق القمر ۽ ماضيءَ جي صيغي سان الله تعالىٰ جي مراد خبر ڏيڻ آهي اهاهيءَ آهي تہ بيشڪ جنب جو چيرڻ في النفوس بڏو في النفوس واقعي وڏوڪو آهي پوءِ لائق هيءَ گاهہ آهي تہ شهرت جي حد جي پهچي ريني اهڙي درجي جي پهچي جو ان ۾ ڪوڙ جو شبهو نہ هجي) ۽ جو اڳ عرض ڪيو ويو آهي تہ بيشڪ لهلڪ ڪندڙ اعجاز القرآن سان اڪتفا ڪئي آهي باقي معجزات جي مشهور ڪرڻ کان رڪجي رهيا آهن. اهڙي حيثيت سان جو هو حد تواتر کي وڃي پهتو آهي. ۽ شايد سائل حڪمت جي علم ۽ رياضي ڏانهن پيش قدمي ڪندڙ آهي. ۽ جيڪڏهن نہ تہ پوءِ بيشڪ الله تعالىٰ جو گاهہ تي قادر آهي تہ هو چين ۽ مڪي مڪرمہ جي وچ ڪري تہ هو مدائن ۾ شهر ۾ مڇر کي ٻڌي.

البق :- مڇر - ڪتل - پسو . القاموس الوحيد ص ۵۳ .

وان الروایۃ من الصحیحین وان لم تبلغ حد التواتر لکنہ بلغ بعضھا کان روایتھا
متواترۃ او قربت بالتواتر واکثر المعجزات ثبتت بالاحادیث الصحاح والاقل
المتواتر بالاتفاق حدیث واحد من کذب علیّ متعمدا فلیتبوأ مقعدہ من النار
ویمکن ایضا ان یقال ان اشتقاق القمر کانت بلیل وفی مکۃ ان الکفرون لما رأوا
الانشقاق حسا او قول ابن عباس وابن مسعود ای خسف ولا کانوا اکثر لزادوہ وابن
سلمۃ فلقد رأہ زہاء واحد عشر رجلا خاصۃ او المنکرون وان یرد اکل
آیۃ لایؤمنوا بھا وقال اللہ سبحانہ ولو فتحنا علیھم بابا من السماء فظلوا
فیہ یعرجون لقالوا انما سکرت ابصارنا بل نحن قوم مسحورون. ومن انکر
فانما یقول کذب ابن عباس وابن مسعود وانس فحلیہ ما علیہ.

۽ تحقیق هڪ روایت آهي صحیحین کان ته اگرچہ اها روایت حد تواتر کي نه پهتي آهي
پر انجي صحت کي پهتي آهي ته اهڙي بهجي روایت متواتر آهي يا تواتر جي قریب آهي.
۽ اکثر معجزا حدیثن سان ثابت ٿیا آهن ۽ اگر نه پوي بالاتفاق تواتر سان ثابت ٿیا آهن،
ڇاڪاڻ جو تواتر جو مطلب آهي ته کهڻ واري جا راوي ايترا گهڻا هجن جو اهي سڀ متفق
ٿيڻ ممڪن نه هجي.

۽ هي به ممڪن آهي جو چير وجي نه ٻيئڪ چنڊ جو ٽڪڙا رات جي وقت ٿيو هجن ۽ مڪي
معظمه کان ٻاهر ڪل تواتر جي مقدار ۾ هڻا. يا حضرت ابن عباس رض ۽ حضرت ابن مسعود رض جو
قول به صحيح آهي جو اڪثر ماڻهن چنڊ کي نه ڏٺو ۽ اگر چير وجي نه پوي تحقيق اهڙي چنڊ
جي معجزي کي يا رهن ماڻهن يا ان کان وڌيڪ ماڻهن جي جماعت ڏٺو.

۽ منڪر اگرچه سمورين نشانين ڏسڻ تي به اهڙن تي ايمان نه آڻين. ۽ الله سبحانه
وتعالیٰ فرمايو آهي "۽ جيڪڏهن اسان انهن جي لاءِ آسمان ۾ ڪو دروازو کولي پوي هو ڏيڻ
جي وقت ان ۾ ان (آسمان) تي چڙهي وڃن ته به هو نه هيڻ چون ته اسان جي نظرين ۾ ڪيڏي
بلڪ اسان ماڻهن تي ته جادوگري ڪيو ويو آهي." ۽ جنهن انڪار ڪيو پوي ۽ بيشڪ چونڊو

عکہ مسلم شریف مع مختصر شرح النووی ص ۳۲۲ ج ۲ ۳۷۱ ج ۲ ۶۲ ج ۲ ۶۲ ج ۲ کي روايتون موجود آهن اشاعت خالد احسان پبلشرز لاهور
۽ تيسير الباري شرح صحيح بخاري ص ۶۸۳-۶۸۴ ج ۲ ۶۸۴ ج ۲ کي روايتون موجود آهن اشاعت مڪتبه رحمانيه لاهور

۽ حضرت ابن عباس ۽ ابن مسعود ۽ انس رضوان الله تعالیٰ علیهم اجمعین کوثر هنیو آهي

پوءِ لازم آهي اُن کوثري شخص) تي اها شيءِ (لعنت) جيڪا لازمي طور مشس واقع ٿيندڙ آهي.

وفي مذاهب الدنيه قال الخطابي اشتقاق القصر آية عظيمة لا يكاد يعدل لها شيءٌ من آيات الانبياء ۴ وذلك انه قصر ملكوت السموات خارجًا عن جملة طبائع ما في هذا العالم المركب من الطبايع فليس مما يعتاد في الوصول اليه بحيلةٍ فلذا ثبت مآثر البرهان به اظهر وقال العلامه والصحيح عندي اشتقاق القصر متواترةٌ منصوصٌ عليه في القرآن مرويٌّ في الصحيحين وغيرهما عن جماعة من الصحابة منهم امير المؤمنين علي وحذيفه وجبير بن مطعم وابن عمر وابن عباس وابن مسعود وغيرهم رضوان الله تعالىٰ عليهم اجمعين. ۴

۽ ڪتاب مواهب لدنيه ۾ مذڪور آهي حضرت خطابي رح فرمائي ٿا ته چنڊ جو چيرجڻ وڏي نشاني آهي. ڇاڪاڻ جو سڀني ۴ جي نشانين مان ڪا به شيءِ اهڙي (چنڊ جي) نشاني ۽ جي برابري ۽ جي قريب به نه پهچي سگهي. ۽ اهڙي آهي ته بيشڪ اهو ملڪوت السموات ۾ ظاهر ٿيو. اهو معجزو من مرڪب دنيا جي سڀني شين جي طبيعتن کان خارج آهي. پوءِ اها اهڙي شيءِ نه آهي جو ڪنهن حيلي سان اهڙي ۽ جي حاصل. وصل ۽ مقصد کان ڪو واقف هجي يا پائي سگهي. پوءِ اهو معجزو ظاهر ظهور برهان تي ڏيو.

۽ علامه صاحب فرمايو آهي منهنجي نزديڪ صحيح گاله هيءَ آهي ته چنڊ جو چيرجڻ متواتر آهي ۽ اهڙي ۽ قرآن ڪريم جي نص گواه آهي. ۽ صحيحين وغيرها ۾ به صحابه سڳورن رض جي جماعت کان روايت ڪيل آهي ۱۰ انهن صحابن مان امير المؤمنين حضرت علي رض. حضرت حذيفه حضرت جبير بن مطعم ۽ حضرت ابن عمر ۽ حضرت ابن عباس ۽ حضرت ابن مسعود وغيرهم رضوان الله تعالىٰ عليهم اجمعين. آهن.

قيل والمراد باقتراب الساعة ليس هو القرب الزماني وانما المراد قربها في العقول ودلالاتها كأنه لم يبق بين ظهوره انه ۲ الآية بعد تنكر حال ان كان فانه قد مضى

---

۴ صحيح مسلم شريف ص ۳۷۲-۳۷۳ ج ۲ روايت ڪيو آهي ابن عمر رض ابن عباس رض ۽ ابن مسعود رض کان. ۽ تيسير الباري شرح صحيح بخاري ص ۴۸۰-۴۸۱ ج ۴ اشاعت ڪتبه رحمانيه لاهور

قریبٌ سبعمائة سنة وهذا يقتضي الساعة اولاً كل ماهو آتٍ قريبٌ في العالم.

قال مقاتل انشق ثم قام بعده فقال قريش سحرنا ابن ابي كبشة ثم سألوا السفار عنه فقالوا نعم.

کن چيو آهي ته اقتراب الساعة مان مراد قرب زماني نه آهي بلڪ مراد قيامت جو قرب عقلن ۽ ذهن ۾ موجود آهي جو نه رهي، معجزي جي ظهور کانپوءِ منڪرن جي لاءِ کا به مشڪل باقي نه رهي آهي. ۽ اگر قرب زماني مراد آهي ته پوءِ تقريباً ست سؤ سال گذري چڪا آهن پر قيامت قائم نه ٿي آهي. يا وري اقتربت الساعة هن کري چيو ويو آهي ته جيڪا به شيءِ اينڊ آهي سا دنيا ۾ قريب آهي. حضرت مقاتل رح فرمايو ته چنب ڦاٽي پيو وري ان کانپوءِ وڃي ساڳي جاءِ تي ٻيلو. پوءِ قريشين چيو ته ابن ابي ڪبشه توهان جي (ڪين) تي جادو ڪيو آهي. مسافرن راهگيرن کان تصديق ڪريو. پوءِ مسافرن کان چنب جي ڦاٽڻ متعلق پڇيائون پوءِ انهن به هاڪي يعني چنب جو چير جڙ جي تصديق ڪئي.

وَاِنْ يَّرَوْا اهل مكه وان لم يسبق هم ذكرٌ للعلم بهم اٰيَةً تدل على حقية محمد صلعم وما به من الحق يُعْرِضُوْا عن الاقرار به او عن تأمله في حقيته وتصديقه به وَيَقُوْلُوْا اِنْ هٰذَا سِحْرٌ مُّسْتَمِرٌّ مطرد.

ترجمو: ۽ هي ماڻهو (اهل مڪه) جيڪڏهن ڪو معجزو ڏسن ٿا ته روگرداني ڪن ٿا ۽ چون ٿا ته بيشڪ هي مسلسل جادو آهي."

وان يروا الخ:- يعني اهل مڪه جيڪڏهن ڪو معجزو ڏسن ٿا جيتوڻيڪ سندن جاڻ لاءِ اڳ ڪو به ذڪر نه ٿيو آهي ۽ اهاڻشاني حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جي برحق رسول هجڻ تي ۽ جيڪا شي (يعني برحق شيءِ قرآن ڪريم) پاڻ شاهن ي اٽڪ اناتي دلالت ڪري ٿي (تنهن به) روگرداني ڪن ٿا. يعني اهي صحيح هجڻ جو اقرار نه ٿا ڪن يا انهي حقيقت ۽ تصديق ڪرڻ جي فڪر کان منهن موڙين ٿا ۽ چون ٿا ته بيشڪ هي مسلسل جادو آهي.

(يعني بي بنياد ۽ حقيقت جادو آهي اجو ختم ٿيندڙ آهي.)

وفی الکبیر عن جبیر بن مطعم قال انشق القمر علی عهد رسول اللہ صلعم فصار فرقتین فقالت قریش محمد سحر اعیننا۔ فقال بعضهم لئن کان سحرنا فما یستطیع ان یسحر الناس کلهم[9] فخرجت السفن من ذی وغیرہ وکانوا یتلقون الرکبان فیخبرونهم بانهم قد رأوه فیکذبونهم وهذا یدل علی انهم رأوه قبل آیات اخری متواترة ومعجزات متتابعة حتی قالوا ذلک وکان رسول اللہ صلعم یاتی عن اللہ تعالی بحقیقة اوحکما بمعجزة قولیة او فعلیة سماویة او ارضیة۔

وفی المعنی مستمر مار ذاهب مضمحل بامل یعلم یسلون بن اللہ النسهم او منحکم من استمر مریرہ او من غایة لایقدر علی اساغتها من استمر الشیء قویة مراره۔

یہ تفسیر مکی میں حضرت جبیر بن مطعم کی روایت منقول ہے جو کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے مبارک زمانے میں چند قافلے پیر ہو پورے ہوتے ہیں تھے۔ پورے قریش نے حضرت محمد ۱۴ سانجی ایک جادو کیو ہے۔ یکن جو تے جیکڑ ہے اُن انسان کی جادو کیو ہے تو پورے ہو سینی ماٹھن تی جادو کرن جی طاقت نہ تو رکی۔ اضی حدیث کی ترمذی شریف کیو ہے۔ اھن کان علاوہ بیا وری آپنی وتریا یہ مسافرن، راہ گیرن یہ سوارن سان ملاقات کرن بگا یہ کافرن خبرون وتن بگا تہ حقیقت میں اھن ونی تاتدی ڈتو خبرون وتن کا پیو یہ اھی اھن مسافرن، سوارن کی کوڑ کرن بگا۔ یہ ھیء حقیقت ہن گاھی تی رلایت تی کری تہ بیشک اھن جی جیبر جی کان آپ بیون بصافی سنا نیو تو تیں ہیوں جیکی ھک جھت یون ھیون یہ معجزات مسلسل ھتا ایتری تائین جو اھن اھو لفظ رسحر مستمر جیو یہ رسول اللہ جل مقابلی جی وقت حقیقة یا حکما معجزی کی ڈیٹن ھتا۔ پورے اھو معجزو قولی ھجی یا فعلی سماوی ھجی یا ارضی۔

---

[9] اقتربت الساعة ۱۲ ۔ ھن جی معنی ڈھی مقابلو کرن۔ چیلینج کرن۔ اقتربوا الزید ص ۱۱۹

[9] اخرجہ ھیء حدیث جامع ترمذی ص ۵۲۱ ج ۲ تی مذکور آھی۔ ترمذی یہ ھی الفاظ حتی سار وقفتین علی ھذا الجبل فقالوا سحرنا محمد۔ اشاعت فرید بک اسٹال اردو بازار لاھور۔ ** تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن ص ۴۵۳ مطبع الہدایہ مطبع فاروقی دھلی۔ تی ھیء اقتباس عربی

۽ تفسير معينيءَ ۾ مذڪور آهي تہ مستمرُّ جي معنا آهي گذرندڙ-ويندڙ - معدوم ۽ عدم
ٿيندڙ، بيڪار، شايد اهي منڪرين اهي لفظ چئي پڌنجي ويا تہ سوال هن ڏنا
يا مستمرُّ جي معنا مُحڪم آهي. مشتق آهي استمرَّ مَرِيرٌ ۽ کان يعني جيڪو ماڻهو ڪنهن
سرڪش شيءِ کي مضبوط بڌڻ وارو آهي تہ چوندا آهي اِستَمَرَّ الشَّيءُ يعني اها شيءِ مضبوط
۽ ڏاڍي ٿي ويئي، يا مستمرُّ جي معنا غايت (تمام اُڀي) آهي جو سندس حقيقت
جي سُراغ معلوم ڪرڻ ۾ ڪنهن کي به قُوَّت نہ لڳي. ۽ڪن چيو آهي تہ مُستمرُّ ماخوذ آهي
اِستَمَرَّ الشَّيءُ قَوِيَ مرارتہ، يعني شيءِ تمام ڪوڙي آهي يعني اهو تلخ جادو ۽
بس مزو جادو آهي، واللّٰهُ اَعلَمُ.

وَكَذَّبُوا بتلك المعجزات او بما جاءَ من الحق تہ او باقتراب الساعة او باستحقاق القهر
خاصةً وَاتَّبَعُوا اَهوَاءَهُم المردية الى الهلاك مما زيّنَ لهم الشيطٰن من
رد الحق بعد ظهوره على اعينهم ولعل ذكرها بلفظ الماضي للاشعار بانهما
من عاداتهم القديمة وَكُلُّ اَمرٍ مما لهٗ وجوزَ من الواجب تہ او من عالم الامر
مُستَقِرٌّ مقرٌّ رعاية ما في الدنيا او في الاخرة فان الشيءَ اذا انتهى الى غايتهٖ
ثبتَ واستقرَّ.

ترجمہ:- ۽ اهڙن ماڻهن ڪوڙ ۽ پڌنجي نفساني خواهشن جي پيروي ڪيائون ۽ هر ڪا هڪ ڪي قرار
اچي ويو.

وڪذبوا الخ:- يعني ۽ اهڙن ماڻهن اهڙن معجزن يا اهڙن شيئن کي ڪوڙو ڪيو جن سان رسول الله صلي الله
عليهِ وسلّم جن حق تعالىٰ وٽان آيا يا قيامت کي ويجهي ڪرڻ جي خبر ڏني يا ظاهر طور جنب
چيرڻ واري معجزي سان آيا. واتبعوا اهواءهم:- ۽ پڌنجي نفساني خواهشن جي پيروي ڪيائون
جيڪي کين هلاڪ ڪرڻ ڏانهن تہ ئي رهيون هيون آهن، جيڪي سندن اکين تي حقيقت جي ظهور
کان پوءِ حق جي رد ڪرڻ کان شيطان سينگاريون آهن، ۽ اهڙن بنهي ڪمن جو ذڪر سڀني ماضي
۾ بيان ڪرڻ جو سبب شايد اشعار لاءِ آهي چو تہ اهي ٻئي ريتي وچي تي ڪوڙ ڪرڻ ۽ نفساني

خواهش جي تابعداريءَ کان) اهڙن منڪرين جي پرواهه عادتن ماڻ آهن.

وڪل امرِ مستقر- ۽ هرڪاهي اهڙن شين مان جنهن جي لاءِ واجب تعالىٰ يا عالم الامر کان وجود آهي قرار ڏيو. يعني اهڙي لاءِ قرار ڏجي ٿو آهي. جو ڪا به شيءِ جڏهن ٿيڻ جي پهچندي آهي ته ثابت ۽ برقرار رهندي آهي ۽ ٻيهي قرار وٺندي آهي.

وَلَقَدْ جَاءَهُمْ من النبي صلعم او في القرآن مِّنَ الْأَنبَاءِ في القرآن من القرون الخالية او بناءِ الاخرة ما امن ما امن الوعيد بالتعذيب او غيره مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ زجر من الافتعال بقلب التاءِ الدال للتناسب.

ترجمه:- ۽ اهڙن ماڻهن وٽ ته خبرون پهچي چڪيون آهن ان مان جي آهي عبرت آهي."

تشريح:- يعني اهڙن ماڻهن وٽ ته نبي ڪريم صلعم جن کان يا قرآن ۾ بيان ڪيل گذريل امتن جون خبرون پهچي چڪيون آهن. يعني هتان ڪنهن زماني جون يا آخرت جون خبرون وٺ آيون آهن پر اهڙن ايمان نه آڻڻ ۽ (ايمان نه آڻڻ ڪري) هُو وعيد (عذاب) کان پڻ بچي نه سگهيا.

مُزْدَجَرٌ جو مادو زَجَرَ آهي افتعال باب کان پوءِ "تي" کي دال سان مناسبت جي ڪري مٽايو ويو آهي. مراد اخيءَ مان تنبيهه آهي.

وَهُوَ حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ الى غاية الكمال او بالمعجزات او بدل من مَا فَمَا تُغْنِ او استفهام انكاري تُغْنِ النُّذُرُ هم اَيْ اغناءً يعني انذار بعد الحكمة البالغة وهو جمع نذير بمعنى الانذار او مصدر بمعنى الانذار اريد الجمع لانه اتبع بما تكرر من دعوى النبوة مقرونة بالآية الباهرة وانذارهم باحوال المتقدمين فلم يغن هم ذلك الانذار

ترجمه:- ۽ اها مزدجر حڪمت بالغ آهي يعني اعليٰ درجي جي دانشمندي ۾ حاصل ٿي سگهي ٿي سو خوف ڏياريل ويرون شيون اهڙن ڪي ڪا نه ٿيون ڏين."

حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ:- مفسرين لفظ هٰذا مختلف رين کان آڻي تعريف فرمايو آهي. يعني حڪمت آهي جيڪا نهايت ڪمال تائين پهچائيندڙ آهي يا اها حڪمت معجزات جي ذريعي حاصل ٿيندڙ آهي يا اهو جملو "مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ" جي "مَا" کان بدل آهي.

فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ - هن آيت ۾ "ما" نافيه آهي يا استفهاميه انڪاري آهي يعني حڪمت بالغه

ڪافيءِ ڊيڄارڻ ڪهڙي فائدي جو. هن آيت ۾ "نُذُر" نن پرجمع آهي جنهنجي معنيٰ

آهي ڊيڄارينڙ يا مصدر آهي انذار جي معنيٰ سان يعني ڊيڄارڻ. ۽ مراد هي آهي ته

بيشڪ (اي محمد ﷺ!) اڳتي اهڙن منڪرين وٽ ان شيءِ سڏا آيا آهيو جنهن جا اوهين مالڪ

ٿيڻا يعني اوهان کين نبوت جي دعويٰ سان گڏ ظاهر ظهور معجزا به ڏيکاريا ۽ اوهان

اهڙن کي گڏ ريل قومن جي احوال کان به ڊيڄاريو ويو ۽ اهڙن کي الهيءَ ڊيڄارڻ کوفائدو

نه ڏنو رهائي اوهان هيئن ڪريو)

فَتَوَلَّ يَا مُحَمَّدُ عَنْهُمْ والمرجع يُفهم من جاءهم بالالتفات من الغيبة الى

الحضور ولعل النكتة فيه انهم لما لم يعرفوه حقًّا فكانهم غائبون عنه والنبي

لما عرّف الحق تعالى حُيّيَ بالحضور الذي هو الحضور معه في كل حين وهذا

التولّي انما كان اثرَ يوم يَدْعُ الدَّاعِ وانما يظهر اثره الى يوم ينفخ الداع

يعني اسرافيل ينفخ في الصور قائمًا على صخرة بيت المقدس.

ترجمو:- "پوءِ اوهان (اي محمد ﷺ!) اهڙن کان منهن موڙيو ان ڏينهن جو هڪ سڏيندڙ

فرشتو سڏيندو."

جاءَهُمْ جيڪو لفظ ۾ ضمير غائب کان مخاطب ڏانهن التفات ڪيو ويو آهي اهو هن

مفهوم آهي، ۽ نڪتو الهيءَ ۾ هي آهي ته اهي منڪر حضور ڪريم ﷺ جي

يا قرآن جي حق ڪرڻ ۾ تاجائن پوءِ گو پاڻ اهي ان کان ڀڄيرا آهن. ۽ نبي ﷺ

جن جڏهن حق تعالىٰ جو پاڻ سان ڳالهائڻ ڪيو تڏهن ڪيئي حاضر ۽ خطاب ڪيو ويو جيڪو سڀني

لاءِ هر وقت سائڻ حاضر آهي. ۽ اهو روگرداني الهيءَ جو اثر ظاهر ٿيندو

يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ :- يعني بيشڪ الهيءَ روگرداني جو اثر ان ڏينهن ظاهر ٿيندو

جنهن ڏينهن هڪ سڏيندڙ فرشتو سڏيندو يعني حضرت اسرافيل عليه السلام صور

ڦوڪيندو ۽ اهو بيت المقدس جي هڪ سخت پٿريلي ٽيڪري هوندو.

وقيل ان يكون الدعاء قيد كالامر في قوله كن فيكون وايقاع البقاء بالكسرة للتخفيف ولثبت البزي عن ابن كثير في الحالين وابو عمرو صَرّة تَرة مَلاَ ، اي شيء نُكُر ه فظيع تنكره النفوس لانها لم تعهد مثله وهو هَوْلاً لقيمة ابن كثير نُكُر با لتخفيف وفي غاية الامان قرء ابن كثير بضمتين الكاف وحكم التولي منسوخ ، ومخصوص بالذين

ع ڪن جيو آهي ته ان ڏينهن اهو سڀ امر جي معني ۾ ٿيندو جيئن الله تعالىٰ جي قول ڪُن فَيَكُونُ ۾ آهي ، يعني الله تعالىٰ جڏهن شيءِ جي بنائڻ لاءِ صرف فرمائيندو آهي ڪُن يعني تي پڻ فيكونُ پوءِ تي پوندو آهي .

ع "الداع" ۾ "ي" جي عبارتي زير سان راڪ ڪرڻ تخفيف جي لاءِ آهي يعني پڙهڻ ۾ آساني پيدا ڪرڻ جي لاءِ آهي ع "ي" ۽ زير جي باقي ۾ شراڪت ثابت ڪرڻ لاءِ آهي .

ع ابن ڪثير کان پڻي حاتم مروي آهن ع ابو عمرو ظاهر ڪري پڙهي آهي .

اي شيءِ نُكُر :- يعني فرشتا اٽي وٽن ڏسي ڏاڍو سڏ ڏيندو ، جو هن ڏينهن پسند نه ڪندا چو ته اهڙ

بالیاء فی الحالین و نافع و ابو عمر و فی الوصل یَقُوْلُ الْکٰفِرُوْنَ هٰذَا اشارة الی ما وقع بهم فی ذلک الیوم هٰذَا یَوْمٌ عَسِرٌ صعب .

ترجمہ :- اھڑن جون اکیون ر قیامت جي سختيءَ ڏينءَ جي ڪري ڏکيل هوندا يون . ۽ قبرن مان ٻاهر نڪرڻ جي رهيا هوندا جيئن ماڻهو ٽڪ جي ويندي آهي . تڏهن ڪافر چوندا ته "هي ڏينهن سخت ڏينهن آهي ."

خُشَّعًا :- ابن عامر ۽ ابن ڪثير ۽ نافع ۽ عاصم خُشَّعًا پڙهيو آهي ۽ بيو خَاشِعًا پڙهيو آهي . ۽ جمع تڪسير جي نسبت اسم ظاهر ڏاڍو صاف ظاهر آهي .

يَخْرُجُوْنَ مِنَ الْاَجْدَاثِ الخ :- يعني ۽ قبرن مان ٻاهر نڪرڻ جي رهيا هوندا جيئن ماڻهو ٽڪ جي ويندي آهي . اجداث جو معنيٰ مقبرہ مُنْبَثُّ[12] عاڪي آهي . يعني ڪاشيءَ درياه مان نڪرڻ ، منزل مقصود ڏانهن ويندي آهي ، ذهب مان نڪري هوا ۾ ويندي آهي ۽ ، ميدان ۾ ۽ ڪوٽ ۾ ۽ رهڻ جي جاين ڏانهن ويندي راهڙيو هوندو ماڻهو ڏڪ ڏڪ جي پڌنبي منزل مقصود ڏانهن ويندا .

ابن ڪثير پڻي حالت ۾ "ی" سان پڙهيو "اِلَی الدَّاعِ" ۽ نافع ۽ ابو عمر وصل واري حالت ۾ "ی" سان پڙهيو آهي . هٰذَا :- هن سان اهڙن شين ڏانهن اشارو آهي جيڪي ڪافرن کي درپيش ٿيندي هوندي .

كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوْحٍ فَكَذَّبُوْا عَبْدَنَا وَقَالُوْا مَجْنُوْنٌ وَّازْدُجِرَ

قبلهم قوم نوح فكذبوا عبدنا بما جاء من عند الحق بينهم فكذبوا عبدنا نوحا وهو تفصيل بعد اجمال وكذبوا تكذيبا بعد تكذيب كما خلى قوم مكذب بتواجري[13] وفي قوله عبدنا تنبيه على تشريفه و رد على من قالوا الواجب ان يكون الاشهر من العلم مؤخره وتعظيمه بالعبودية اذا لم يكن على وجه الارض غيره عابدا او عارفا بالله تع . وَقَالُوْا اِنْ هٰذَا مَجْنُوْنٌ وَّازْدُجِرَ زجروه بالضرب والشتم والوعيد بقولهم لَئِنْ

---

[12] مُنْبَثُّ :- نبش - نبشا :- هن ڪنهن ڪي ڪڍڻ مزار قبر مان ڪڍڻ القاموس الوحيد ص ۶۲۳

[13] بتواجري :- وَجَرَ - وَجْرًا :- اختصار ڪرڻ ۽ القاموس الوحيد ص ۴۶۰

لَمْ تَنْتَهِ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ ۔ بل الرجم من الاحجار الی غیرذلک من المکاره وقالوا اُنْزُجِرَ انه الجن ومَسَّكَ وذهب بعقلك وممنوع عن دعوة الخلق الی الحق بعنی انه لا مساغ لك ان یدعوه الیه لانه قبل منه احد قط۔

ترجمہ:۔ (اھن ماٹھن (قریش) کان اڳي نوح ع جي قوم چوڻ ڪيو ته ڏاڍا ڪاوڙ ۾ آيا ۽ ساڻس (نوح ع) کي ڪوڙ ڪيائون ۽ چيائون تون (سڀڪجهه) چريو آهين ۽ کيس ڌمڪي ڏني ويئي۔"

ڪَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ:۔ يعني (اهن قريشن کان اڳ نوح ع جي قوم حضرت نوح عليه السلام کي ڪوڙ ڪيو ان سان گڏ (اهن شين کي به جيڪي الله تعالیٰ جي طرفان (قوم) جي وچ ۾ ڪلي آيو ۔ فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا:۔ هو تفعيل آهي (جمال کان) پوءِ يعني (اهن، نوح ع جي متواتر تکذيب ڪئي ۔ جڏهن تکذيب ڪرڻ واري قوم پڇڻي اختصار سان گڏ ڪري ۔ يعني تکذيب ڪرڻ وارن جو هڪ نسل جڏهن مري ويو ۽ هو ٻيو نسل ورتي تکذيب ڪئي ۔ پوءِ ٻئي کان پوءِ ٽيون کوٽي ڪرڻ وارن جو نسل پيدا ٿي حضرت نوح ع کي ڪوڙو چوڻ ۾ هئي ۽ اهو تکذيب جو سلسلو نو سئو پنجاهه سال جاري رهيو ۔

عَبْدَنَا:۔ هن قول ۾ تنبيه آهي ۔ حضرت نوح ع جي روشنيءَ ۾ (اهن ماٹھن جي حق ۾ وارد ٿي آهي جو تکذيب ڪئي ۽ لازم نه هئي ڪاهي نه ڪا ايمان وڌيڪ مشهوري پڇيندي آهي عبديت کان پر حضرت نوح ع پڇڻي عبديت سان وڌيڪ مشهور آهي ۔ جو نه رڳو (ان وقت) زمين جي تختي تي حضرت نوح عليه السلام کانسواءِ پيڪر عابد ۽ عارف باللہ نه هئو ۔

وَقَالُوا مَجْنُونٌ:۔ ۽ (اهن چيو نه بيشڪ هو چريو آهي ۽ کيس ڌمڪي به ڏني ويئي ۔ يعني حضرت نوح ع کي سڀ کان قوم ماري ڪاڙين ۽ طرحين طرحين تڪليف ڏيڻ ۾ ڏمڪي ڏني يعني چيائون ته ڏاڙي نوح ع جيڪڏهن اسان کي نه ٻڌائيندين ته اسان پٿرن سان ماري ماري تو کي هلاڪ ڪنداسين ۔ رجم ۔ سنگسار ڪرڻ (پٿرن ۽ پٿرن کانسواءِ

بين تڪليف ڏيڻ ۽ ناپسند ڪرڻ جي شين تي مشتمل آهي. ”اُزْدُجِرَ“ - قرآن جو لفظ چوسندڙ
مطلب ۾ هوندو حضرت نوح عليه السلام جڏهن آهي ۽ ڪيس جڏهن ڇڏيو آهي ۽ ڪيس مضبوط الحواس ۽
بي عقل بنائي چڏيو آهي عليه السلام يا ”اُزْدُجِرَ“ جو مطلب آهي ته حضرت نوح عليه السلام کي منڪرين ڏيو
آهي نه مخلوق کي الله جي وحدانيت ڏانهن دعوت نه ڏيڻ. مطلب ته مخلوق
کي حق ڏانهن سڏڻ ۽ روڪڻ ان لاءِ آسان نه هوڇو ته سندس دعوت حق کي صرف
هڪ ماڻهو قبول ڪري لوڻيون جو اقرار ڪيو هو.

فائدو:- عبد بن حميد مجاهد جي روايت سان بيان ڪيو آهي ته بعض ماڻهو رستي
۾ حضرت نوح عليه السلام کي پڪڙي سندن ڳچي گهٽيندا هئا ۽ پاڻ بيهوشي ڪري پوندا هئا پوءِ
جڏهن کين هوش ايندو هو ته فرمائيندو هو ته ”اي الله! منهنجي سب، منهنجي
قوم جا قصور معاف فرماءِ، اهي ناواقف آهن“. امام احمد رح الزهد ۾ مجاهد جي
روايت، عبيد بن عمير جو به هي قول بيان ڪيو آهي. عليه السلام

فَدَعَا نُوحٌ رَبَّهٗ بِتَوْلِيهِ اَنِّيْ مَغْلُوْبٌ غَلَبَنِيْ قومي بالايذاء والتكذيب فَانْتَصِرْ
اِنْتَقِمْ لي منهم روي ان الوحي منهم يلقاه فيُخنقه حتى خرّ مُغشيًا عليه
فيُفيق وهو يقول اللّٰهم اغفر لقومي فانهم لا يعلمون وروي انهم يجرونه
حتى عقبه الحجارة عليه فيأتي جبرئيل فيكشف الحجارة عنه.

ترجمو:- ته حضرت نوح عليه السلام پنهنجي رب کان دعا گهري ته چيو ته ”آءُ عاجز آهيان ريجي منهنجي
قوم ايذاءُ ڏيڻ ۽ ڪوڙ سان منهنجي غلبو ڪيو آهي، سو تون رڳو منهنجي طرفان
انهن کان انتقام وٺ.“

روايت آهي ته حضرت نوح عليه السلام جي قوم ان هڪ ماڻهو سان ملاقات ڪئي ته هو ته سندس
گلو گهٽيندو هو ۽ هو ايتري تائين جو حضرت نوح عليه السلام بيهوش ٿي ڪري پوندو هو ۽ جڏهن

عليه السلام كذا قال مجاهد رح ذكره في تفسير مظهري ص ۱۹۵ ج ۱۱ عليه السلام تفسير مظهري ص ۱۹۵ ج ۱۱

هو شي ۽ ڏينهن ڏهرتہ پاڻ فرمائين ٿا ۽ هو انهن اعني قومي فانهم لا يعلمون ۽ ڏي منظما الله ۽؟ مذهبي قوم جي بخش جو هو مونکي نہ ٿا سمجهائن. ۽ روايت آهي تہ حضرت نوح ۽ جي قوم کين پٿرن سان مارينہ هئا ۽ ڏيري تائين جو هو پٿرن ۾ ڏکي ويندو هو ۽ ۽ حضرت جبرئيل عليہ السلام تشريف فرمائين ٿا ۽ چوءِ کين پٿرن ماکي نہ ڏيو. ففتحنا ابواب طريق السماء من ريق المجرة فيه الجان اى فانصبت فاخذت السفينة وركب هو ومن معه ففتحنا عليهم بها ۽ منهمر منصب بكثرة اذ تتابع الماء اربعين يوما وما فيه مبالغة وتمثيل بكثرة الامطار وشبهت بالصب. ابن عامر بالتشديد بكثير الابواب.

ترجمہ:- پوءِ اسان آسمان جا دروازا کوليا گهڻي وسندڙ پاڻيءَ سان.

يعني جيڪي چشما آسمان ۾ جوش مارين ٿا آهن انهن جي رستہ کي کوليوسون.

مطلب تہ حضرت نوح ۽ الله ۽ جي دربار ۾ التجا ڪئي پوءِ انهي حڪم ٿيو ڏيري درتائين رڻا هيائين) پوءِ ان ۾ پاڻي انهي ماڻهو جيڪي ساٿ کڻي هئا سمورتيا. الله تعالى؟ فرمائي ٿو تہ پوءِ اسان انهن منڪرين جي گهڻي وسندڙ پاڻيءَ سان آسمان جا دروازا کوليا، جيڪو پاڻي ڪثرت سان پنجاهن ڏينهن ڏاڪي آهي چوتہ پاڻي مسلسل چاليهہ ڏينهن جاري رهيو ان ۾ ڪو مبالغو نہ آهي ۽ وسڻ جي تمثيل ڪثرت ۽ سختيءَ سان پنجاهن جي ڪري آهي يعني پاڻي ڏاڍي سان وسي رهيو هو. ابن عامر قاريءَ ڪثرت ابواب جي ڪري ففتحنا کي شد سان تلاوت ڪئي آهي. [۱۶]

وفجرنا الارض كلها عيونا اى كانها عيون منفجرة قبل اصلها وفجرنا عيون الارض فغير بليغة فالتقى الماء الذى نزل من السماء وماء الارض على امر قد قدره الله وعلمه فى علمه الذى لم يزل من غير تفاوت او على امر قدره الله وهو هلاك قوم نوح بالطوفان.

---

[۱۶] هكذا فى تفسير جلالين صفحہ ۲۴۳ پارہ ۲۷ مشاعت نور محمد اصح المطابع كراچي

ترجمو:- ۽ آسمان سڀني زمين کي چشما بنائي ڇڏيو يعني ايترا چشما زمين مان برآمد ڪيا جو پوري زمين چشمائي وئي. هن آيت جي اصلي صورت "وفجرنا عيون الارض" آهي پر مبالغي جي ڪري عبارت کي ڦيرائي آندو ويو آهي.

فالتقى الماء الذي في بطون السماء والذي في الارض كما جي پوري ٿيڻ لاءِ پاڻ ۾ ملي ويو جو رب العلمين جي حڪم بغير ڇون وڃڻ جي قديم آهي ۽ تجويز ٿي چڪو هو. يا آسمان ۽ زمين جو پاڻي ان ڪم جي پوري ٿيڻ لاءِ پاڻ ۾ ملي ويو جو الله تعالىٰ جو تجويز ڪيو هو ۽ اهو هو قوم نوح عه کي طوفان سان هلاڪ ڪرڻ.

وعن علي رض حين سئل عن الهجرة قال هي شرح السماء ومنها فتحت السماء بماء منهمر عه عن ابن عباس رض ما كان من السماء فمن السحاب عه وفي مجمع البحار وفي التفاسير ان الماء الذي نبع من الارض فضيع والماء المنزل من السماء هو بخار ابر.

۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه کان چشمي جي باري ۾ پڇيو ويو ته فرمايائون ته هي آسمان جو بيان آهي ۽ آسمان هي آهي ته آسمان جو منهن کڻي وسندڙ پاڻي ۽ سمان کي ويو ويو. ۽ حضرت ابن عباس رض کان روايت آهي ته اهو پاڻي آسمان آهي ڪڪرن مان نه آهي.

مطلب ته هميشه پاڻي ڪڪرن مان وسندو آهي پر ان وقت آسمان پاڻي جا دروازا کولياويا ۽ خاص عذاب پاڻي جي شڪل ۾ وسي رهيو هو نه ڪان اڳي نه ايندڙ پاڻي وسيو هو ۽ نه ان کان پوءِ ڪڏهن اهڙو پاڻي وسيو آهي.

۽ تفسير مجمع البحار ۽ بين تفسيرن ۾ مذڪور آهي ته پاڻي جيڪو زمين مان نڪتو اهو ڏنڊ هو ۽ اهي بخارات آهن جيڪي زمين کي گهيري ڏنڊ وارو بنائي ڇڏين ٿا آهن ۽ جيڪو پاڻي آسمان مان نازل ٿيندو رهيو اهو پڻ ڏينهن جو بخار هو.

عه اخرجه البخاري في الادب المفرد. عه اخرجه المنذر وتفسير جلالين ص ۴۴۲ حاشيه ۲۷
حضرت علي رض کا ابن الاكوع، منهمر جي باري ۾ سوال هيو.

وَحَمَلْنٰهُ نُوحًا وَمَنْ مَعَهٗ وَاُفْرِدَ بِالذِّكْرِ لِاَنَّهُ الْمَقْصُوْدُ بِالذَّاتِ وَلِهٰذَا قِيْلَ الْمَقْصُوْدُ

من العالم واحد وهو العالم بالله بل العالم طفيلا عَلٰى ذَاتِ اَلْوَاحٍ اخشاب عريضة وَّ دُسُرٍ مَسَامِيْرُ جمع دسار ومن دسرة[19] اذا رفقه لانه يدسر به منفذه وكل شيء يُشَدُّ بِهِ السفينة فهو دسر وعن بعض الدُّسُر حبال السفينة فانها يدسر بها الماء تَجْرِيْ بِاَعْيُنِنَا بمرءى منا محفوظة بحفظنا وانما فعلنا ذلك جَزَآءً لِّمَنْ كَانَ كُفِرَ بنعمة الله وهو نوح لانه نعمة كَفَرَ بها قومه فان كُلَّ نَبِيٍّ نعمة مِنَ اللّٰهِ و رحمة على اُمَّتِهٖ وتكذيبه كفرانها.

ترجمہ:- ”۽ انسان نوح ع کي ۽ انهن ماڻهن کي جيڪي ساڻس گڏ هئا هڪ تختي ۽ ميخن واري (بيڙي) تي سوار ڪيوسون جيڪا اسانجي نگراني ۽ هيل رهي هئي هي سڀ ڪجهه ان شخص جي بدلي ونڊ لاءِ ڪيوسون جنهنجي بيقدري ڪئي وئي“

وَاُفْرِدَ بِالذِّكْرِ:- ۽ حضرت نوح ع کي منفرد ڪري ذڪر ڪيو ويو انجو وجهه آهي ته هو مقصود بالذات هو ۽ الهيءَ ڪري هي قاعدو ڇيو ويو آهي المقصود من العالم واحد الخ يعني جهان مان مقصود هڪ ذات آهي ۽ اهو عالم بالله آهي ته نتيجو نڪتو ته جهان انجي طفيلي آهي.

ذَاتِ اَلْوَاحٍ:- هن مان مراد ديڪريون ڪاٺيون يا تختيون آهن.

دُسُرٍ:- هي دَسَارَ جو جمع آهي مطلب ته جڏهن ڪوبه ماڻهو ڪنهن شيءَ کي مٿي ڪٽڻ وڌڻ يا بند ڪرڻ وڌي ته ڪيس ڪلين يا ميخ شاڪ ڏيندو آهي.

چوته اهو ان ميڪي هنڪري هٽي ڏئي ته جيئن هوا انکي روانگي سگهي.

۽ هوا هاشيءَ جهڙن سان بيڙي بڌي ويندي آهي ۽ انکي دُسر ڇيو ويندو آهي.

۽ ڪي چون ٿا ته دُسر بيڙي جو صَدْرُ رسيو يعني طاقت آهي) چوته ميخ هٽڻ جو مقصد ئي هوندو آهي پاڻيءَ کي روڪڻ الهيءَ سان پاڻيءَ کي بيڙيءَ ۾ اچڻ کان روڪيو ويندو آهي.

---

[19] مسامير:- معنى ميخ ڪيل. تفسير جلالين.

تبصرہ باعینا جزاءً :- یعنی اسانجي نگراني ۽ هلي ٿي ۽ اسانجي حفاظت ڪري ٿو اهو سڀ ڪجهه اسان تي شخصا جي ٻي ونڊ لاءِ ڪيو آهي جڏهن الله ڪنهن جي نعمت بيقدري ڪئي آهي ۽ اها نعمت حضرت نوح ع هوچو ته حضرت نوح ع هڪ نعمت هو ۽ سندس قوم انجي بي شڪري ڪئي. تحقيق هر هڪ نبي ع الله جي نعمت آهي ۽ پنهنجي امت تي رحمت آهي ۽ انجي تڪذيب نعمت جو ڪفران آهي.

وفي ابن كثير[۲۶] وكان نوح ع اول الانبياء عمرا اشدهم مقاساة للبلاء لما ان الله تعالى انجاه ومتّع اولاده واليوم كل من على وجه الارض هم من اولاده فكانه آدم الثاني وفي هذا قوة لرجاء اهل الدين الذين اذا لقوا في دين الله محنة فالحق ان يهدك عن قريب عدوهم ويمكنهم من ديارهم وبلادهم ويورثهم ما كان اليهم.

۽ ابن ڪثير ۾ مرقوم آهي ته حضرت نوح ع سڀني نبين کان وڏي عمر وارو هو. پاڻ پنهنجي قوم جي معيبتن ڏاهن مٿي وڇ ڪان گهڻو رڪجائين (برهوڪين رڄين) جون تڪليفون ڏينا هئا) پوءِ الله تعالى جڏهن ڪيس نجات ڏني ۽ سندس قوم جي هلاڪ ڪري ڪاڍيو الله تعالى جڏهن ڪين ۽ سندن اولاد کي فائي وڌو ۽ اڄ ڏينهن تائين جيڪي به ماڻهو زمين جي تختي تي آهن سي سڀ سندس اولاد مان آهن جو ته حضرت نوح ع کي آدم ثاني چيو ويندو آهي. ۽ انهيءَ ۾ دين وارن لاءِ اميد جي قوت آهي جو موجب هن الله جي دين ۾ تڪليف مان گذرندا آهن ته پوءِ بهي ڪاهه برحق تي پوندي آهي ته سندن دشمن جلد ئي هلاڪ ڪيو ويندو ۽ دين وارن کي الله دشمنن جي گهرن ۽ شهرن ۾ آباد ڪري منجهن انهن شين کي تقسيم ڪري ڏيندو انهن (دشمنن) وٽ هئي.

وَلَقَد تَّرَكْنَاهَا هٰذِهِ القضية آيةً يعتبر بها اذا شاع خبرها ولقد ترك فان قيل تركناها

يدل على ان الماضي عند الله غير المستقبل كما عندنا والواقع خلافه فان عند الله الازمنة كلها حاضرة لا فرق بين الماضي والحال والاستقبال كما حقق في علم الكلام ووجب

---

[۲۶] ما حصلت هذه العبارة عن ابن كثير هكذا ص

بالافهام فاجاب ان الترک بالنسبة الی الخلق بالافهام فَهَلْ مِنْ مُّدَّكِرٍ منکر
فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ ۝ يحتمل الجمع والمصدر

ترجمہ:- "۽ بيشڪ اسان ان (قرآن) کي (نصيحت جي لاءِ) هڪ نشاني ڪري ڇڏيو آهي".
يعني اسان انهي خبر مشهور تي ۽ مسلسل هلندي رهيون، ڇاڪاڻ ۽ آهي کي نصيحت حاصل ڪرڻ
وارو ڪٿي. هت هڪ سوال پيدا ٿئي ٿو اهو ته "تَرَكْنَاهَا" هن ڪلمي تي دلالت ڪري
ٿو بيشڪ ماضي انڪار وٺ غير مستقبل آهي جيڪو اسان جي نزديڪ آهي يعني ماضي،
مستقبل ۽ ڪي شي سگهي. ۽ واقعا انهي برعڪس آهي جو انڪار؟ جي نزديڪ سڀ زمانا
حاضر آهن. ماضي - حال ۽ استقبال جي وچمکو به فرق نه آهي، جيئن علم ڪلام ۾
ثابت ٿيو آهي ۽ انهن مان شا حاصل ڪيو ويو آهي. ان لاءِ جواب هي آهي نه "تَرَكَ"
جي نسبت خلق ڏانهن آهي سمجهائڻ لاءِ.

مُّدَّكِرٍ:- دراصل مُتَذَكِّرٍ هو ۽ تقريب المخرج جي ڪري "ت" کي "د" ۾
ادغام ڪيو ويو ته مُّدَّكِرٍ ٿيو.

فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي:- ترجمہ:- پوءِ منهنجو عذاب ڪيئن هو"
هت لفظ "نُذُرِ" جمع ۽ مصدر ٻنهي جي احتمال رکيو.

وَلَقَدْ يَسَّرْنَا سَهَّلْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ بسببهم للاذكار والاتعاظ بان صرف
فيه انواع المواعظ من القصص والتوحيد والاحكام او القراءة والكتابة والحفظ.

ترجمہ:- "۽ بيشڪ اسان قرآن کي نصيحت وٺڻ لاءِ آسان ڪري ڇڏيو آهي".
يعني اسان امت مرحومہ جي زبان تي ذڪر ڪرڻ ۽ نصيحت ڪرڻ لاءِ قرآن کي آسان
ڇڏيو آهي. لفظ "ذڪر" گهڻين معنائن تي مشتمل آهي. هن ۾ هيٺين نصيحتون
ڪيون ويون آهن. مثلاً:- سابقہ امتن جي احوال جو اظهار ۽ قصا آهن. توحيد ۽ احڪامات
جو بيان آهي. يا ته ذڪر مراد قراءة ۽ ڪتاب ۽ حفظ ڪرڻ آهي.

وعن ابن عباس رض لولا ان الله يسّره على لسان الآدميين ما استطاع احد ان يتكلم

بکلام اللہ ومن الفصاحۃ والبلاغۃ التی ایما تمیل القلوب والحفظ بالاختصار وعذوبۃ الالفاظ والاشارۃ التی ایما الارواح والقلوب والابدان والاسرار وبہ تبین جلوھم وقلوبھم الی ذکر اللہ[21] ولانہ لم یکن علی وجہ الارض محفوظ من کتب اللہ غیرہ اولانہ علی ظھر الغیب بالقلوب من غیر رویۃ من الکلام النفسی والروحی والقلبی والسری وفی اللہ آنا وکل من اھلہ مقابل و اشارات وعبارات باسھلۃ لایکون بہ غیرہ وھذا اکثر التفاسیر حجۃ و کل حزب بما لدیھم فرحون۔[22]

یہ حضرت ابن عباس رضہ کان روایت آھی تہ جیکڈھن اللہ تعالیٰ جو قرآن کی ماڻھو جی زبان تی آسان نہ کری ھا تہ کنھن کی بہ طاقت نہ ھئی جو الھی کلام شاکا ڪھائی سگھی یا فصاحت یہ بلاغت شاکلام کری سگھی جنھن ڈاھن ڏیون مائل ٿیندیون آھن۔ یا ذکر مان مراد آھی تہ آسان قرآن کی یاد کرڻ لاءِ مختصر یہ شیرین بنایو آھی۔ یہ ھن آیت مہ یارُوحن یہ قلبن یہ بدن یہ لطائف ڈاھن اشارو آھی۔ یہ الھیءَ آسان سندن کلمن یہ ڏیون اللہ جی یاد تی نرم ٿیون ٿیون۔ یا ھن آیت مان مراد ھیءَ ڪاھ آھی تہ زمین جی تختی تی جیکی بہ الھی کتاب آیا آھن سی سڀ سواءِ قرآن کریم جی محفوظ نہ آھن۔

یا مراد ھیءَ آھی تہ قرآن جی ذریعی دین تی بغیر ڈسڻ جی، نفسی یہ روحی یہ قلبی یہ سری کلام جا غیبی راز ظاھر ٿیندا آھن۔ یہ آسان منزل مقصود حاصل کرڻ ۾ کامیاب وکامران ٿیندو آھی۔

یہ صاحب تفسیر قدس سرہٗ فرمائی لڳو تہ مخفی راز یہ آءُ یہ الھی ماڻھو جیکی الھیءَ راز کی راز سمجھن تا آھون سانھون آھیون۔ یہ اشارات یہ عبارتون آسانیءَ سان وابستہ آھن الھیءَ شاغیر حاصل نہ ٿو ٿئی۔ یہ الھیءَ کری اکثر تفسیر گھٽین ٿو چئی

---

[21] سورۃ زمر رکوع ۳ آیت [22] پارہ ۲۳۔ [23] سورۃ روم رکوع ۴ آیت نمبر ۳۲ پارہ ۲۱

جا حاصل آهن ۽ سڀا جماعت ان مطلب ۾ خوش آهي جيڪو لکيس آهي.

فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ طالب علم فيعان عليه ولا يتوهم التكرار لان القرب للاول للترهيب والثاني للترغيب. ترجمو:- "پوءِ آهي ڪو نصيحت حاصل ڪرڻ وارو". يعني آهي ڪو علم جو طالب جو سندس هر لفظ کان مدد ڪئي وڃي. ۽ هن لفظ کي بار بار ذڪر ڪيو ويو آهي حالانڪ مٿان هاڻي نه آهي الفاظ ذڪر ڪيا آهن انجو وجهه هي آهي نه پهرين آيت ۾ "فهل من مدكر" ترهيب (ڊيڄارڻ) لاءِ آيو آهي ۽ هن آيت ۾ ترغيب (محبت ڏيارڻ) لاءِ آيو آهي.

كَذَّبَتْ عَادٌ هُودٍ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ انذاري هم بالعذاب قبل وقوعه والتاخير لرعاية المناسبة ومع ذلك ان الواو لا يوهم التاخير

ترجمو:- "عاد قوم (هود ع) کي ڪوڙو ڪيو پوءِ ڪيئن هو منهنجو عذاب ۽ منهنجو ڊيڄارڻ". يعني قوم عاد پنهنجي نبي حضرت هود ع کي ڪوڙو ڪيو پوءِ ڪيئن ٿو منهنجو عذاب هوءِ جي مڪمل سان ۽ منهنجو ڊيڄارڻ ڪيئن هو عذاب جي واقع ٿيڻ کان اڳ. جو مان انهن کي عذاب کان ڊيڄاريو هو (يعني عذاب آيو ۽ انهن کي هلاڪ ڪري ڇڏيائين.) ۽ عذاب ۾ تاخير جي رعايت جي ڪري هئي باوجود انهيءَ جو "واو" تاخير جو وهم نه پيدا ڪري ڇو ته اڳتي يعني انذار ۽ عذاب پڻي گڏ هڻا پر واقعاً ڪيهه فاصلو هو.

إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا باردة او شديدة الصوت او شديدة الهبوب فِي يَوْمِ نَحْسٍ شُؤْمٍ مُسْتَمِرٍّ اِسْتَمَرَّ شُؤْمُهُ فِي عِلْمِ اللّٰهِ او فِي ذٰلِكَ الْيَوْمِ او الى الابد كما روي مَا عُذِّبَ قَوْمٌ الا وكان يوم الاربعاء او استمر عليهم حتى اهلكهم وكان يوم الاربعاء آخر الشهر من الصفر قاله ابن عباس لكن الى الملكي او نحسه بمعنى اتصل فيه عذابهم الى نوى بالاخروي.

ترجمو:- "بيشڪ اسان مٿن رڦتي ۽ سخت آواز واري واري يا تيز ٻڏڪ واري هوا ۽ هميشه رهڻ ڏيهه بختي ۽ جي ڏينهن ۾ موڪلي." يعني الله جي علم ۾ مسلسل نحوست واروڏينهن آهي يا ان ڏينهن جي نحوست ان دور ۾ هلي پوي ٿي. يا اهو ڏينهن هميشه لاءِ نحوست وارو آهي. جيئن هڪ روايت ۾ آهي ته جنهن ڏينهن ڪاڪ قوم تي عذاب شروع ٿيو هو اهو اربع جو ڏينهن هو يا اهو ڏينهن ايتري سخت تاثير قائم رهيو جيستائين انهن کي هلاڪ ڪيا ويا. ۽ اها اربع صفر مهيني جي آخري اربع هئي[۲۳] انهيءَ روايت کي ابن عباس رضه روايت ڪيو آهي ۽ اهڙيطرح تفسير معالم ۾ مذڪور آهي. يا ڏينهن جي نحوست مان هيءَ معنيٰ مراد آهي ته ان قوم جو دنيوي عذاب انهيءَ ڏينهن تي، آخروي عذاب سان ملي ويو جو انهن کان ڪڏهن به منقطع نه ٿيندو.

تَنْزِعُ النَّاسَ تقديرهم رأوا فيها رخاء في الشعاب والحفر وتمسك بعضهم ببعضٍ فَتَنْزِعُهُمُ الريح منها وصَرْعَتُهُمْ مَوتى كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ اصول او اَوْرَاكُ[۲۴] نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ منقلع عن مغارسه ساقط على وجه الارض وقيل شُبِّهُوا بالاعجاز لان الريح طيرت رؤسهم وطرحت احشاءهم او وقد كير مُنْقَعِرٍ للحمل على اللفظ كما تانيث في نَخْلٍ خَاوِيَةٍ حملا على المعنى

ترجمو:- "اُن هوا ۽ ماڻهن کي اهڙيءَ طرح پٽيو جو ڄڻ ته اُهي ڪاڪڙ پٽيل کجيءَ جا ٿڙ آهن." روايت آهي ته ماڻهو جبلن جي غارن ۾ ڪٺن ۾ گهڙي ويا ۽ هڪ ٻئي سان چنبڙي ويا پر هوا ۽ طوفان انهن کي اُتان به اڪيڙي ڪڍيو ۽ اهي سڀ مري ويا[۲۵] كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ:- يعني ٿڙ يا جڙون آهن. مُنْقَعِرٍ:- يعني پٽيل

---

[۲۳] ڪن مؤرخن ۽ مفسرن لکيو آهي ته ۲۳ ڦٽي جنهن ڏينهن شروع ٿي هئي اها آخري اربع جو ڏينهن هو ۽ هر هڪ ٻئي آخري اربع کي نحوس هوندي آهي. پر اهو خيال صحيح نه آهي ڇو ته اها هر هڪ ذي روح انسان جي ڪنهن بختي ۽ بدبختي ۾ دخل نه رکي: رتفسير حقاني ص ۷۰ پارو ۲۷ اشاعت المكتبة العربية پٽنه آره بهار انڊيا.

[۲۴] اَوْرَاكُ:- وَرَكٌ يَرِكُ وَرْكًا، - اعتمد على وركه. "لو تَرَكَ لَه فَتَرَكَه" اي اعتقله برجله. الوَرِكُ والوَرِكُ ما فوق الفخذ من الانثى فوق الحضر ج اوراك. مراد پاڙون آهن. المنجد عربي ص ۹۹۳

[۲۵] هكذا في تفسير بيضاوي وفي روح التفسير مظهري ص ۱۹۲ ج ۱۱ - وهكذا في تفسير ابن عباس آيت مذڪور سورة القمر

پاڻ کان پڇجي رهيو آهي. مطلب ته منڪرين کي الهي عذاب يعني طوفان ۽ ٻيون
اُڪيرڻ وارا عذاب ڪهڙي جاءِ تان يا جڙڻ پڇجي رهيو آهي. ۽ زمين تي ڪري پون.
ڪن چيو آهي ته منڪرين کي آسمان سان تشبيهه ڏيڻ ڪري ڏني ويئي آهي ته
هوا ۽ طوفان الهه جي حڪم کي آڻڻ لاءِ جڏهن يعني گردڻ ۾ پڻ ۽ سندن جسمن
کي زمين تي اڇلائي ڇڏيو. "نخل" جو لفظ منڪرين کي انڪري مُنڌر صيغه واحد
منڪرسان ڏنو ويو آهي جو لفظي اعتبار جي ڪري ذڪر ڪيو ويئي آهي ۽ سورة
"الحاقة" جي آيت ۷ ۾ "نخلٍ خاويةٍ" ۾ معنيٰ جي اعتبار سان صفت مؤنث آڻي
ويئي آهي.

فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ ۔ وهل التكرير بقرب العهد بالتهويل و
وقيل الاول لما حاق بهم في الدنيا والثاني لما يحيق بهم في الآخرة. وقد
عَلِمتُ أَنَّ النذر لا يكون يوم القيامة لانه حصلت استحيل اليوم
انتهم إلا أن يراد أن الملائكة يحدثهم باستدامة ما فيهم وعذبهم مفاتح الغيب
لا يعلمها الا هو. وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ بلسانهم العربي فَهَلْ مِنْ
مُدَّكِرٍ ۔ وهل هذا التكرار ما يقوم غيرهم قبلهم وترغيب مرة بعد اخرى.

ترجمو:- پوءِ ڪيئن هئي (انهيءَ لاءِ) منهنجي سزا (عذاب) ۽ منهنجو ڊيڄارڻ.
۽ بيشڪ آسان قرآن کي (عربي زبان سان) نصيحت وٺڻ لاءِ آسان ڪري
ڇڏيو آهي پوءِ آهي کو نصيحت وٺڻ وارو؟

فكيف كان عذابي ۽ شايد هتي عذاب جي عظيم خوفناڪي بڌائڻ لاءِ هي آيت
تڪرار سان ڪري ڏني ويئي آهي. ۽ ڪن چيو آهي ته اڳ جو ٻيو آيت ذڪر ڪيل
آهي انجو مطلب آهي ته جڏهن الهي عذاب کين دنيا ۾ گهيري ورتو. ۽ ٻيهر
هنڪر آيت جو مفهوم آهي ته جڏهن الهي عذاب کين آخرت ۾ گهيري وٺندو.
هتان ماضي ۽ مستقبل جي مسلسل ۽ متصل عذاب جو ذڪر الله سائين ڏهڻ لاءِ ڪري
فرمايو آهي ته جيئن ماڻهو قوم سبق حاصل ڪن.

وڌيڪ علمُ الڪتاب صاحب تفسير شيخ عيسيٰ جند الله قدس سرهٗ فرمائي ٿو ته سمجهڻ
ته نه ڏسڻ ۽ بيچارڻ، قيامت جي ڏينهن نه ٿيڻ وچ ته اهو ٿيو حاصل ڪي ٻهر
حاصل ڪرڻ جڏهن ته پهريان بيچارو ويو آهي نه پوءِ دري ٻهر بيچارڻ جو ڇا
مقصد. وڌيڪ لاءِ ان ڏينهن الله؟ جي لاءِ حڪم آهي رجيٽ ويٽس ٿيڻ ڪري،
باقي هيءَ ڳالهه آهي ته اگرهن مان هيءَ مراد ورتي وڃي ته قيامت جي ڏينهن
فرشتا الهي حڪم سان منڪرين کي ڦهريئن خوفناڪ وڌيڪ شدت سان بيچارينا
رته حق بجانب آهي، يا الله؟ وٽ ڳجهم جون ڳالهيون آهن جو ڪائنس سواءِ ٻيڪو به
نه ڄاڻي.

وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ:- هن آيت مبارڪ ۾ لفظي تڪرار سابقه ٻين قومن جي لاءِ نه آهي
پر صرف ترغيب جي لاءِ ٻيهر ذڪر ٿيل آهي.

وَالاشارة ما عيد العبارة ۽ اهڙي ريت جي سلسلي ۾ هن آيت مبارڪ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي.
كَذَّبَتْ ثَمُوْدُ قوم صالح عليه السلام بالنُّذُرِ رسولن باهوعظ والرسل واعظن يا رسول صالح
اَبَاهُمْ فَقَالُوْٓا به سبب التڪذيب اَبَشَرًا منصوب بفعل يفسره ما بعد
مِّنَّا جنسًا او مِنْ جَمَلَتِنَا لافضل لهٗ علينا وَاحِدًا منفردًا لاتبع لهٗ او مِن
اَحَادِهِم دون اشرافهم نَتَّبِعُهٗ ولو اتبعنا لقلنا اِنَّآ اِذًا لَّفِيْ ضَلٰلٍ
ما كنا عليه من الحق عندهم كما هم عكسوا عليه فرتبوا على اتباعهم ايا
ما رتبته على ترك اتباعهم لهٗ وَسُعُرٍ وقيل السعر الجنون ومنه ناقة
مَسْعُوْرَةٌ.

ترجمو:- ثمود جي قوم (يعني حضرت صالح عليه السلام جي قوم) بيچارين ڏي ڪوڙو ڪيو
(يعني نصيحتن ۽ رسولن جو يا حضرت صالح عليه السلام جي بيچارڻ وقت واعظن ۽ رسولن
جو انڪار ڪيو) جو چيائون ڇا اسان پاڻ مان هڪ ماڻهوءَ جي تابعداري ڪريون
جيڪڏهن اسان هنجي تابعداري ڪئي ته ان صورت ۾ اسان شيءِ ڪان دور رهي ويندا سون
۽ وڏي غلطيءَ ۾ هوندا سون.

فقالوا ابشرا منا واحدا الاية - جو تکذيب کرڻ سب چيائون نہ، اسان پاڻ مان
هڪ ماڻهو جي تابعداري کريون جيڪو اسانجي جنس مان آهي يا اسانجي سهاري
مان آهي ۽ اسانڏي اسانڏيکا به فضيلت نہ آهي اڪيلو آهي اڪيلو به تابع نہ آهي يا اسان
مان هڪ معمولي شخص آهي جنهنجو شمار سردارن ۾ نہ آهي.

آبشرا:- هڪ فعل سان منصوب آهي جيڪو ڪائونس پوءِ واقع ٿئي تہ اهو آهي نَتَّبِعُهُ
۽ اگر اسان سندس تابعداري ڪئي نہ پوءِ اسان پاڻ کي چوناسون ۽ بيشڪ اسان
تہ هن گمراهي ۽ چريائي ۾ هوندا سون يعني ان صورت ۾ اسان ڏي غلطي ٿي هوندي
جيڪا اسانکي وٽنتظر آهي ريجي تکذيب ڪري ڪو ياڪ اهڙن حق واري ڳالهه جو ابتو
مقصد رکن آهي، ۽ تابعداري ڪرڻ کري جڏ تہ اسان خاص ان شخص کي پاڻ
ڏي اعليٰ درجو ڏوسون حالانڪ سندس تابعداري نہ ڪرڻ کري ڪيس اهو مان
نہ ملن ها.

وَسُعُرٍ:- جيڪو ڏيو آهي تہ سُعُر جي معنيٰ آهي جنن رچريو، ۽ اهڙي مان
کي ناقةٌ مسعورةٌ اڻڪيو ڏيو آهي. جنهنجو مطلب هي آهي تہ عرب
ناقةٌ مسعورةٌ ان ڏاڃي کي چوندا آهن جيڪا مهار کان سواءِ خود بخود سرگردان
هيڏانهن، هوڏانهن چڪر کائيندي رهي.

فائدو:- وهب سعر جو ترجمو ڪيو آهي حق کان ڏور. فراءِ جيڪو آهي تہ سُعُر جي معنيٰ
جُنون آهي. قتادہ جيڪو آهي تہ سعر جي معنيٰ آهي ڏُک - دشواري - عذاب. حضرت
ابن عباس رضہ جيڪو آهي تہ سعر جي معنيٰ عذاب آهي. ۽ حَسَنَ جيڪو آهي تہ سخت عذاب
۽ بعض اهل لغت جي جيڪو آهي تہ سُعُر - سَعِير جو جمع آهي گويا ڪ اهڙن ڪافرن حضرت
صالح ع جي قول کي ابتو ڪيو. حضرت صالح ع اهڙن کي جيڪو هو تہ اگر منهنجي تابعداري نہ
ڪندؤ تہ سڀ کي رستي کان پٽڪائي رهيو ڏي ۽ تہ هاڻ ڏُکن ۾ باهه ۾ پوندؤ. اهڙن
ڳالهه کي ابتو ڪري جيڪو تہ اگر اسان توهانجي پيروي ڪندسون تہ گمراهيءَ ۾ پٽڪيل ۽ باهه ۾ ويڙهي پوندا سون

ع۲۶ منتخب من تحقيق ماخوذ از تفسير مظهري، ص ۱۹۹ ج ۱۱ سنه ۱۹۸۸ء.

ءَ اُلْقِيَ الذِّكْرُ الكتاب او الوحي عَلَيْهِ النبي مِنْ بَيْنِنَا دونا اشرانا من هو
احق بذا منك بَلْ هُوَ كَذَّابٌ اَشِرٌ صَعْدَ بَطَرَهٗ[۲۷] علی التوقح علينا يادعائه و
هو مُعْجَبٌ بنفسه سَيَعْلَمُوْنَ غَدًا يوم القيمة او عند نزول العذاب مَنِ
الْكَذَّابُ الْاَشِرُ الذي حمله اشره علی الاستكبار عن الحق بطل الباطل وانتم
ام نا حمزة وابن عامر و رويس ستعلمون علی بالالتفات او لحكاية ما جاء به صالح وَقُرِئَ الاشر بالتشديد اي الابلغ في الاشرية والاضلالهم.

ترجمو:- "چا اسان مان ان (نبيءَ) تي وحي نازل ڪيو ويو آهي بلڪ هي ڪوڙو ۽ باڙ پٽ آهيندڙ آهي.
سبائي اهي معلوم ڪندا تڪبر ۽ ڏاڪوڙو ۽ باڙ پٽ آهيندڙ آهي!"

ءَ اُلْقِيَ الذِّكْرُ:- ذڪر مان مراد ڪتاب آهي يا وحي. مِنْ بَيْنِنَا:- حالانڪ اسان ۾ اڳرا شريف
ماڻهو موجود آهن جيڪي هن کان زياده وحيءَ جا مستحق آهن.

بَلْ هُوَ كَذَّابٌ اَشِرٌ:- يعني انهيءَ سبب سان غرور ۽ بي شڪريءَ آشائي غالب آهي تي اڪسايو
آهي يا "اَشِرٌ" جي معنيٰ الزام بگاڙيل آهي پوءِ معنيٰ ٿيندي "هو پنهنجي ذات ۾ غرور
۽ وڏائي ڪندڙ آهي".

سَيَعْلَمُوْنَ غَدًا:- غدًا مان مراد قيامت جو ڏينهن آهي. يا عذاب جي نازل ٿيڻ جو وقت مراد آهي

مَنِ الْكَذَّابُ الْاَشِرُ:- يعني ڪير ڏاڪوڙو ۽ باڙ پٽ آهيندڙ آهي انهيءَ ڪري پڇيو
آهي يعني حق کان تڪبر ڪرڻ ۽ باطل کي باطل نه سمجهڻ تي ڪير ٻيا ريو آهي، چا اوهين
آهيو يا اسان؟ يعني حق کي حق ۽ باطل کي باطل نه سمجهڻ ۾ اوهين آهيو يا اسين آهيون
قاري حمزه ۽ ابن عامر ۽ رويس سيعلمون کي ستعلمون سان پڙهيو آهي يعني غائب کان
حاضر ڏانهن رُخ موڙيو آهي. يا ممڪن آهي جو پنهنجو ڪين حضرت صالح عليه السلام جواب
ڏنو آهي. ۽ "الْاَشِرُ" کي تشديد سان پڙهيو ويو آهي پوءِ معنيٰ مبالغي جي ٿيندي
يعني ڪير وڏيڪ شيخي باز ۽ ڪين گمراهه ڪرڻ وارو آهي.

---

[۲۷] بَطَرَهٗ:- بي شڪري - غرور منجن عربي.

اِقترحوا معجزةً معينة اَنْ يُخرِجَ ناقةً مِن الصَّخرةِ بامالِحِ اِنَّا مُرسِلُوا النَّاقَةِ فِتنَةً لَّهُمْ و بالاعليهم و امتحانًا لهم بان يؤمنوا بعد رؤية ما اقترحوا من المعجزة او انكروا او لان يعلم الخلق بعدهم لِمَ عُذِّبُوا فى الدنيا او ما يفعل بما اقترحوا من الناقة هل يعظمونها او يعقرونها فَارْتَقِبْهُمْ يا ايها النبى لوقوع الفتنة عليهم وَاصْطَبِرْ كف النفس عن تعجيل العذاب عليهم او الدعاء عليهم او على اذاهم

جڏهن نبوت جي ثبوت لاءِ قوم وارن حضرت صالح ع کان معجزو طلب ڪيو ۽ خود ئي اڻي صورت ۾ تجويز ڪئي اها هئي ته سخت پٿر مان هڪ اڃاڻي برآمد ڪري ڏي انشاءَ الله ايڏي آئون، الله تعالىٰ حضرت صالح ع کي فرمايو. ترجمو:- بيشڪ اسين اڃاڻيءَ کي اهڙي امتحان لاءِ موڪليون ٿا. پوءِ اي نبي (صالح ع!) تون اهڙن جو انتظار ڪر ۽ صبر ڪر؛ انا مرسلوا الناقة الخ:- يعني بيشڪ اسين اڃاڻيءَ کي اهڙي امتحان جي لاءِ موڪليون ٿا، جيڪا اهڙي جڙ مٿان وبال آهي ۽ اهڙي لاءِ امتحان آهي ته جيئن هو معجزو طلب ڪن ٿا ان جي ڏسڻ کان پوءِ ان تي ايمان آڻين ٿا يا انڪار ڪن ٿا. يا اهڙن جو امتحان هن لاءِ آهي ته ان قوم کان پوءِ اڃاڻ وارا ماڻهو سمجهن ته دنيا ۾ هن قوم کي چو عذاب ڪيو ويو. يا اهڙن جو امتحان هن لاءِ آهي ته جيئن هو معجزو طلب ڪن ٿا ڏسجي ته هو ان سان ڪهڙو ورتاءُ ڪن ٿا آيا هو اڻي تعظيم ڪن يا کين قتل ڪن. پوءِ اي نبي صالح ع! تون اهڙن جو انتظار ڪر ته مٿن آڻ ماڻڻ ڪيئن ٿي واقع ٿئي. ۽ تون مٿن تڪليف ۽ عذاب جي ڪري ساهه جي ڇڏجڻ يا اهڙن کي پاڻ اڻي ڏيڻ يا اهڙي اذاءِ تڪليف تي صبر ڪر. وَ صورةُ وقوعِ العذاب عليهم بان بُيِّنَتْ لهم اَنَّ الْمَآءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ يومٌ لهم و لانعامهم عامة ويومٌ للناقة خاصة وانث كير فى ما بينهم التغليب للعقلاءِ كُلُّ شِرْبٍ نصيب مُحْتَضَرٌ تحضره صاحبه فى نوبته فتصرف اوكلُّ شربٍ من الماءِ و يتبين تحضرون انتم.

ترجمہ:" ۽ کين خبر ڏي تہ سندن وچمر (کوہ جو) پاڻي وراهيل آهي، سيءُ پيهنبي وڃي تي حاضر ٿئي "

وَنَبِّئْهُمْ الخ:- ۽ متن عن اب جي واقع ٿيڻ جي هي ۽ صورت آهي تہ کين خبر ڏي تہ سندن وچمر کوہ جو پاڻي وراهيل آهي. هڪڙو ڀيڻ سندن ۽ سندن چوپاين جي لاءِ عام آهي ۽ هڪ ڀيڻ متن ڏاڃي جي لاءِ خاص آهي. سيءُ پيهنبي وڃي تي حاضر ٿئي. پر هُو قِسْمِ ڏيو. يا كُلُّ شِرْبٍ ماڻ مراد هي ۽ آهي تہ ڏاڃي پاڻي پي هلي وڃي تہ پوءِ اوهان ماڻهو پاڻي جي لاءِ اچو ۽ جڏهن وري ڏاڃي پاڻي پيئڻ لاءِ اچي تہ اوهان ماڻهو کيرلاءِ حاضر ٿيو ۽ آيت ۾ "بينهم" مذڪر جي صورت ۾ ذڪر ٿيو آهي انجو وجهه هي آهي تہ انسان ذوي العقول آهي ۽ ڏاڃي غير ذوالعقول ۽ انسان گهٽ آهن ۽ ڏاڃي هڪ آهي اهڙي غلبي جي ڪري مذڪر جي ضمير سان بيان ڪيو ويو آهي.

فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ قُدار بن سالف وكان اشجع واهجم على الامور بعد مارماها مصدع بن دهر باسهمه فَتَعَاطَى ناجزا على تعاطى قتلها اى فتناول قدار سهمه اخر فَعَقَرَهَ على ساقتها وقتلوا الناقة وَتَقَاسَمُوا لحمها بعد قتلها او فتعاطى السيف فقتلها والتعاطى تناول الشيء بتكلف

ترجمہ:" پوءِ اهڙن پيهنبي سنگتي (قدار) کي سڏيو جنهن تلوار کڻي ڏاڃي تي زور سان وار ڪري سندس پير ڏي وڌا "

قدار بن سالف پهلوان ۽ حملہ آور هيو. مصدع بن دهر پهريان تير هڻي ڏاڃي کي زخمي ڪيو پوءِ قدار پئي تير سان ڏاڃي جي صلو ڪيو ۽ انجي ٽنگ پٽي، ڪان ڏي ڇڏيائين ۽ ڏاڃي کي قتل ڪري ڇڏيائين ۽ قتل ڪانپوءِ انجو گوشت ورهائي ڇڏيائين يا فَتَعَاطَى جو مطلب آهي تہ هُن قدار بن سالف تلوار کڻي ۽ پوءِ ان ڏاڃي کي قتل ڪري ڇڏيائين ۽ التعاطى جو مطلب آهي ڪنهن شيءِ جو تڪلف سان معاملو ڪرڻ.

فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِيْ هُمْ وَنُذُرِ ۔ انذار ی عليهم قبل وقوع العذاب فلما يتهوا
بانباءة نبيهم تلقا جبرئيل اِنَّا اَرْسَلْنَا بِهٖ عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَّاحِدَةً من جبرئيل
بالهول والشدة بعد ثلثة ايام من قتل الناقة وهل هذا التاخير بثلثة ايام بكل
اجل مُسَمًّى عندهٗ فَكَانُوْا كَهَشِيْمِ الْمُحْتَظِرِ ۔ الشجر اليابس الهشكر الذي يتخذ
من يعمل الحظيرة لإبلها او كالحشيش اليابس الذي يجمعه صاحب الحظيرة لما
سبّبه في الشتاء وباعثه العقل اَنَّ امرءَ بن عُنيزة وصدق كانتا على وعدٍ
اما صدق فقالت المصدع بن مهرج اَنْ تُواصِلَهٗ وعدت بالوصال
وعُنيزة قالت اَنْ يُزَوِّجَ بنتها لقُدار بن سالف وكانتا على مهل الناقة
فلما رَجَعَتْ من الماء رَمٰى مصدع على رِجلها فعَيَتْ عن المشي وَضَرَبَ
قُدارُ السَّيفَ على رِجلِهٖ فَقَطَعَها قطعةً.

ترجمہ :- پوءِ کيئن هو (الهن لاءِ) منهنجو عذاب ۽ منهنجو ڊيڄارڻ. اسان مٿن هڪ رهيت پريو
آواز هڪ جو هو تہ تريل گاهه وانگر ٿي پيا."

فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِيْ الخ :- يعني الهن ٿمودين تي عذاب وقع ٿيڻ کان اڳ منهنجو ڊيڄارڻ
کيئن هو. اَنَّا اَرْسَلْنَا عليهم صيحة واحدة الخ :- پوءِ جنهن سنڌن پيغمبرن ڏيئي
کي مارڻ کري سنڌن هلاک ٿيڻ جي کين خبر ڏني ۽ هو انهي باوجود رهنبي هڪ
کان باز نہ آيا تہ حضرت جبرئيل ع جي ذريعي" اسان مٿن هڪ رهيت پريو
آواز هڪ جو هو تہ تريل گاهه وانگر ٿي پيا." يعني ڏاڍيءَ کي قتل کرڻ جي
ٽن ڏينهن کان پوءِ حضرت جبرئيل ع مٿن اهڙو رهشناڪ آواز ڪيو جو
هو تہ تريل گاهه وانگر ٿي پيا. باقي رهيو مسئلو تہ ٽن ڏينهن کان پوءِ عذاب
جو واقع ٿيو؟ ان لاءِ جواب هي آهي تہ شايد ان ۾ الله تعالىٰ وقت ٿمودين
جي هلاک ٿيڻ جو وقت اهوئي مقرر هو ۽ الله تعالىٰ هر کمي لاءِ وقت
مقرر کري ڇڏيو آهي. (والله اعلم)

هشيم:- هن مان مراد سُکل وٹا (يعني کنبن وارو وٹ) آهي جيڪو ڀني ماڻهوءَ کي رکيندو آهي جيڪو کيس وٹا جي کوشش کندو آهي يا ان تان ننگهڻ جي کوشش کندو آهي. مَنْ يَحْمِلُ بيان آهي الَّذِيْ جو يعني جيڪو ماڻهو پنهنجن اُٺن ۽ بکرين جي لاءِ وَٹر ٺاهيندو آهي تہ اهو هن کنبن يا سُکل وٹا جي عاقبت کي گڏ کري هڪ چوڌاري ٺاهيندو آهي جيئن چوپايو مال درندن کان محفوظ رهي. اگر کو ٻه حصو ٻوکيري پوندو آهي تہ بکرين انکي پائمالي ڪري چڏيندين يون آهن رڍن هن انجو چوڻي ڏيندو آهي) تہ انکي هشيم چوندا آهن يا هشيم مان مراد هڻڻ ٻ آهي تہ سُکل گاهہ يعني ٻُڇ جيڪو سردي ۽ ڇ موسم ۾ ڏنار يا پيا ماڻهو چوپائي مال جي خوراڪ لاءِ گڏ کري رکندا آهن انکي ٻ هشيم چوندا آهن. [۲۸]

وَباعث الحُقر:- ڏاڇيءَ کي منڊي ڪرڻ يعني قتل ڪرڻ جو سبب هي آهي تہ بن عورتن هڪ عُنيزہ ۽ ٻي صدوق (تفسير تنوير الايمان غنيزہ ۽ صدوقين مختار ڪيو آهي) واعد ڪيو هو. يعني "صدوق"، مصدع بن مهرج [۲۹] کي چيو تہ آءُ توکي پاڻ سان گڏجي بني سڏ "عُنيزہ" ڏي ڏار بن سالف شاد واعد ڪيو تہ اگر اهڙان ڏاڇيءَ کي قتل ڪندو تہ آءُ توکي پنهنجي ڏيءُ شادي ڪرائيندس. بوءِ اهي بڪي اهڙي جاءِ تي وهي رهياجتان ڏاڇيءَ جو ننگهہ هوندو هو بوءِ جڏهن ڏاڇي پاڻيءَ تان موتي تہ "مصدع" کيس پيرتي تيرهندو ۽ هُو هلڻ کان عاجز ٿي پوندي ۽ "ڏار" کيس پيرتي تلوار هڻي ڪيو جڏهن بوءِ کيس ڪهاڙي ڪري ڇڏيائين.

واقعو ڏاڇيءَ جي معجزي جو:- جڏهن حضرت صالح عليه السلام پنهنجي قوم کي ديڻ جي دعوت ڏني تہ اهڙن بيغرما ٻين کي ۽ هڪ گاڏهو پٿر کيس ڏيکاري

[۲۸] هُتان ڏ تفسير ڏهطهري ص ۲۰۱. سورة القمر ع ۲ تفسير تنوير الايمان ج ۳ ص ۲۷ ۽ مصدع بن مهرج ڪيل آهي والله اعلم.

چيو ته هن ڪا معجزي طور اُٺ پيدا ڪري ڏيکاري ته لوڪ ايمان آڻين. تنهن تي الله تعالىٰ
سندن آزمائش لاءِ حضرت صالح عليه السلام جي دعا سان پٿر مان ڏاڍي ۽ سنهي ساڻ گابڙي
کي پيدا ڪيو. ڏاڍي تمام وڏي هئي ڪاڏو ڪائنڊي هئي ۽ پاڻي به ڪٿو پيئندي
هئي تنهنڪري حضرت صالح عليه السلام کي خدائي حڪم ٿيو ته لوڻ پنهنجي قوم کي چئو ته پاڻي
جاوارا بٽن هڪ ڏينهن ڏاڍي پاڻي پيئي ۽ ٻئي ڏينهن توهان جو مال پاڻي پيئي
اهڙيءَ طرح سڀڪو پنهنجي واري تي حاضر ٿئي پاڻي پيئي.
تفسير روح البيان ۾ آيو آهي ته ڏاڍي تمام هيبتناڪ هئي جنهن ڪان ثمودين
جو مال ڌڻ وهو تنهنڪري الله تعالىٰ حضرت صالح عليه السلام کي پاڻي جي واري بابت
جو حڪم فرمايو.
بهرحال ثمودي ان خبر تي راضي ٿيا ۽ ڪجهه عرصو ان تي عمل ڪندا رهيا آخر
بد بختي مٿن غالب ٿي ۽ بن ڄڻن هڪ عُنيزه ۽ ٻيو صدوق (يا بقول تفسير ابن عباس
۽ تفسير تنوير الايمان جي) هڪ عورت جا نالا غنيزه ۽ مدغنه ۽ صدوق بن هنا رهڻ
بن چڻ کي سڏيو. يعني مصدع بن مهرج يا دهرج کي "صدوق" پنهنجي پاڻ شاديءَ
لاءِ ڏيڻي ڪئي عُنيزه يا غنيزه مدغنه وري قُدار بن سالف کي پنهنجي ڌيءَ
پرڻائڻ لاءِ ڏيڻي ڪئي ته ڏوهان حضرت صالح عليه السلام جي ڏاڍيءَ کي ماريو.
شاديءَ جي لالچ ٿي پئي بد بخت اهڙي هٿ ڪيي ويٺا جتان حضرت صالح عليه السلام
جي ڏاڍي لنگهندي هئي. ڏاڍي پهريان مصدع وٽان لنگهي جنهن ڪنس
تير هنيو ۽ ڏاڍي جا پير ڦٽجي پيا پوءِ "قُدار" تلوار ڪڍي ڏاڍي جا پير
وڍي چڏيا ۽ ڪنس قتل ڪري سندس گوشت ڀُوڻ واري مدرها ڪڍي ڀائين.
ڏاڍيءَ کي گهٽ زخم هو سو پنهنجي ماءُ کي قتل ٿيل ڏسي جبل تي چڙهي ويو
۽ اُتي ڏاهون ڪندي ڪندي آخر آسمان تي هليو ويو. ڪن ڪيو آهي ته ثمودين ان
گابڙي کي به ماري وڌو. مطلب ته ڏاڍيءَ جي قتل ٿيڻ کانپوءِ ٻئين ڏينهن
ثمودين تي عذاب آيو جنهنجو تفصيل مٿان گذري آيو آهي. ع۲۹

۲۹ منهاج مستحق ياڻو فاضل تفسير تفسير الايمان سورت الاعراف ۷ ۲۰۳ ۲۰۴ سورة قمر ۲۷ تفسير ابن عباس ۲۰۳ سورة قمر

وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُّدَّكِرٍ وانکریر مترغیب مع فوائد

لان فائدته التنبيه على الاذكار والاتعاظ والوقوف على تعذيب الامم السابقة ليعتبروا بحالهم او ان الكلام مخرج على مقتضى الظاهر وبيانه ان قوما من هذا الزمان يؤمرون بمقتضى حالهم بها امر قوم نوح لتوافق مايؤمرون به ما وقع على قوم هود وقوما يؤمرون بما وقع على قوم صالح لتوافق طبعهم بطبعهم وعلى هذا القياس ما تكرر في الكتاب الكريم.

ترجمہ:- "بیشک اسان قرآن کي نصیحت واسطے لاءِ آسان کریچن یو کھي چا پوءِ کو آهي نصیحت حاصل کرڻ وارو- سوچڻ وارو."

هن آیت جو بار بار ذکر کرڻ هڏن فائدن ساڻ گڏ محبت ڏيارڻ لاءِ آهي، يعني انجا فائدا ذکر ڪرڻ ۾ نصیحت ڪرڻ ۾ تنبیهه کي تازي ڪرڻ لاءِ آهن. ۽ سابقه امتن تي کيل عذاب کان واقف ڪرڻ هن لاءِ آهي ته جيئن سندن حال کان ماڻهو عبرت حاصل کن. ياوري هي ۽ گالهه آهي ته ظاهري ڪلام تقاضائن کي واضح کرڻ آهي. ۽ جو بيان هن طرح آهي ته هن وقت جي قوم کي سندن حالات مطابق حڪم ڏنو ويو آهي جيئن حضرت نوح عليه السلام جي قوم کي حڪم ڏنو ويو هو ۽ حضرت نوح عليه السلام جي قوم کي اهو حڪم هن گالهه جي موافقت لاءِ ڏنو ويو جو ان معاملات متعلق قوم هود کي ٻڌايو ويو هو جيڪو مٿن واقع ٿيو ۽ اهڙيءَ طرح ئي قوم کي وري حضرت صالح عليه السلام جي قوم جي ڪارگذاري ۽ عذاب جي واقع ٿيڻ کان آگاهي ڏني جو حڪم ڏنو ويل آهي ته جيئن هو نصیحت حاصل کن ۽ انڪار کان دور رهن ۽ اها گالهه طبيعت جي موافقت جي ڪري ڪرائي ويئي آهي. ۽ انهيءَ قياس ۽ ٻڌاڻي مطابق قرآن ڪريم ۽ ڪتاب حڪيم ۾ بار بار ان آيت جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوْطٍ بِالنُّذُرِ ۽ ترجمہ:- "لوط عليه السلام جي قوم ڊيڄارينڙن کي ڪوڙو ڪيو."

لِاَنَّ مَنْ اَنْكَرَ وَاحِدًا مِنَ الرُّسُلِ فَقَدْ اَنْكَرَ الْجَمِيعَ . چو تہ جنھن ماڻھوءَ کنھن بہ ھک رسول جي ميڙ کان انکار ڪيو پوءِ گويا ان سڀني رسولن جو انکار ڪيو.

اِنْ نَّقُوْلُ اِلَّا اعْتَرٰىكَ بَعْضُ اٰلِهَتِنَا بِسُوْٓءٍ ۭ قَالَ اِنِّىْٓ اُشْهِدُ اللّٰهَ وَاشْهَدُوْٓا اَنِّىْ بَرِيْۗءٌ مِّمَّا تُشْرِكُوْنَ مِنْ دُوْنِهٖ فَكِيْدُوْنِىْ جَمِيْعًا ثُمَّ لَا تُنْظِرُوْنِ[1]

اِنَّمَآ اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ حَاصِبًا رِيْحًا يحصبهم بالحجارة ويرميهم وفي امكي يعني الحصباء وهي الحجارة التي دون ماءِ الڪف ويكون بمعني الرمي

اِلَّآ اٰلَ لُوْطٍ ۭ نَجَّيْنٰهُمْ بِسَحَرٍ عند السحر او في وقت السحر او مسحورين عند الامر بقوله فَاَسْرِ بِاَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِّنَ الَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ اَحَدٌ[2] نِعْمَةً انعاما مِّنْ عِنْدِنَا فاعلة ينجينا او اَسْرِ كَذٰلِكَ نَجْزِيْ مَنْ شَكَرَ نعمت بالايمان والاطاعة.

ترجمہ :- "ان کري اسان مٿن پٿرين وسائڻ واري جھڪ موڪلي، سواءِ لوط ع جي گھرواڻن جي جو کين اسرجي مھل راڻا ڪيو ۽ پوءِ پنھنجي مرضيءَ ڪري اھڙيءَ طرح جو شڪر ڪن ۽ ڪھي ٽھڪي نہ نھاريو تو ڏينھن آھيون."

انا ارسلنا عليهم حاصبا الخ :- يعني اھڙي سخت ھوا ۽ مٿن موڪلي سين جيڪا پٿرن کي ڏاڙي ڪڍي اڇي رھي ھئي ۽ اھڙن کي چٽي رھي ھئي ۽ تفسير مڪي ۾ منظور آھي جنھنجو مقصد آھي تہ اسانڏانھن (ڏي) پٿر جيڪي مُٺ پرجي مقدار کان ھڏ ھجن انکي حصباء چوڏيندو آھي ۽ انجو مفھوم ٽيڏو ۽ چٽڻ يا وسائڻ.

اِلَّآ اٰلَ لوط :- يعني ال لوط ع کي اَسْرِ جي ڏيجهو يا بعينہ اسرجي وقت اتان کي پچاوسون. يا ھو انھن حڪم موجب محفوظ ڪيا ويا جيئن ھن آيت ڪريمہ مان ڪوپ منظور آھي ترجمہ :- "پوءِ لوط پنھنجي ماڻھن کي راتوراتڏني نڪري اڏھاماڻ کوپ مُنھن ڦيري نہ ڏسي.

نِعْمَةً من عندنا :- ھي جملو "نَجَّيْنَا" يا "اَسْرِ" جي لاءِ علت آھي. نعمت مان مراد ايمان ۽ قوت ۽ اطاعتي فضيلت آھي.

---

[1] سورة ھود آيت ۵۴ رکوع ۶ پارو ۱۲.

[2] سورة ھود آيت ۸۱ رکوع ۷ پارو ۱۲.

وفی مجمع البحار بلحم المختار اکثر المفسرین علی انه اشارة الی انه تع یصون من عذاب الدنیا کل من شکر نعمة الله بالطاعة والایمان وقیل انه وعد بثواب الاخرة ای کما نجیناهم من عذاب الدنیا کذلک نجّیهم من عذاب یوم الحساب بالثواب وفی القشیری علم[31] الشکر علی الدفع اتم من الشکر علی نعم النفع ولا تعرف ذلک الا من قفّ کیسُہٗ

چاڇیي محترم حضرت شیخ طاهر محدث ڏ جي تفسیر مجمع البحار ۾ مذکور آهي ته اکثر مفسرین جو هي خیال آهي ته الله تعالیٰ ڏهراڻ ماڻهءَ کي جنهن سندس نعمت جي فرمانبرداري ۽ ایمان سان شڪر ادا کیو تنهنکي دنیا جي عذاب کان بچائي ٿو. ۽ بعضن چیو آهي ته اهو آخرت جي ثواب جو واعدو آهي یعني جیئن اسان لوط ۽ سندس گهرواڻن کي دنیا جي عذاب کان بچایو سون اهڙيءَ طرح انهن ماڻهن کي اسان ثواب جي ڪري حساب واري ڏينهن (آخرت) جي عذاب کان بچائينداسون.

۽ تفسیر قشیري ۾ مذکور آهي ته کنهن شيءِ جي ادائگيءَ تي شڪر ڪرڻ، انعام نعمت جي شڪراني کان افضل آهي، جيڪا پاڻ موجود رهي ۽ اڻ ماڻهي کي فائدو نه رسي ۽ انهي حقیقت کي ڏهراڻ ماڻهو سمجهي سگهي ٿو جنهن جو کیسو حاجت برآري ۽ کان بند (خالي) رهيو.

وَلَقَدْ اَنْذَرَهُمْ لوطٌ بَطْشَتَنَا اخذنا بالعذاب فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ فی مَرَّ الیقنا الاحتمالات فیه. وَلَقَدْ رَاوَدُوْهُ طلبوه عَنْ ضَیْفِهٖ عن ان یسلمهم اضافة للظهور فَطَمَسْنَا مَسَخْنَا بجبرئیل اَعْیُنَهُمْ سَوَّیْنَاها بسائر الوجه بلا حدقة وَمَوْضِعَها. ترجمو: ۽ بیشڪ اُن (لوط ۽) ساڻجي پڪڙ (عذاب) ۾ گرفتار ڪرڻ کان کین ڊیڄاریو پر هو ڊیڄارڻ جي ڪري شڪ آڻي جهگڙو ڪرڻ لڳا. ڊیڄارڻ متعلق

---

[31] تفسیر القشیری :- هي تفسیر بزرگ عبدالکریم بن هوازن شافعي جو تکمیل آهي سنه ۴۳۷ھ ۾ ٿي. ۽ ماخوذ از کتاب اسلامی سائیکلوپیڈیا مرتبه شیخ محبوب عالم ایڈیٹر اخبار پیسه اخبار لاهور صـ ۲۰۲ ۽ اهل اردو.

مثال تانڊو احتمالات بيان ٿي چڪا آهن. هڏ ابار بار سڀني شيءِ کي ڏهرائڻ ۾ ناڪام نه آهي.

ولقد راودته عن نفسه بيشڪ الهن ماڻهن لوط ع کان سندس مهمانن کي ربڙي نيت سان، ونڊڻ چاهيو پوءِ اسان سندن اکين کي جبرئيل ع جي ذريعي هيٺي ڇڏيو." يعني اسان سندن اکين کي ڇهري واندگر برابر ڪري ڇڏيو جو اکين جا شگاف ۽ سندن جايون به باقي نه رهيون.

روي انهم لما دخلوا دارة عنفة صفقهم جبرئيل ع بجناحه صفقة فاعماهم وذلك انهم لما قصدوا دار لوط عالجوا الباب ليدخل عليهم فقال الرسل لوط حل بينهم وبين الدخول علينا فانا رسل ربك لن يصلوا اليك فدخلوا الدار فصفق اعينهم فتركها عميانا باذن الله يترددون متحيرين لا يهتدون الى الباب فاخرجهم لوط عميانا لا يبصرون وقيل طمس الله ابصارهم فلم يروا الرسل فقالوا قد رأيناهم حين دخلنا فاين ذهبوا.

روايت آهي ته جڏهن لوط ع جي قوم سندس خوبصورت مهمانن کي ڏٺو جيڪي نوجوان انساني صورت ۾ ٿي اچي حضرت لوط ع وٽ ٽڪيا هئا بُرائي ڪرڻ جو پڪو ڪري گهر ۾ زبردستي گهڙي آيا. حضرت جبرئيل عليه السلام انهن ڏانهن پنهنجي هڪڙي پَر جي ڪنڊ اڇي هنئي ته سڀ انڌا ٿي ويا ۽ نٺا ٿي ڪري پيا.

واڌو هن طرح آهي ته حضرت لوط ع جي قوم جڏهن خوبصورت مهمان ڏٺا ته بدڪاريءَ جو پڪو پڇائي حضرت لوط ع جي گهر ۾ داخل ٿيڻ جي ارادي سان دروازي کي هٿ ڏيئو ته جيئن دروازو لاهين نه هو انڌا اڇن. حضرت لوط ع جي قوم کي اها خبر نه هئي نه ئي فرشتا آهن، پوءِ انهن قاصدن (ملائڪن) جن ۾ حضرت جبرئيل ع به هو لوط ع کي چيائون ته بدڪارن کي ڇڏ ته انهن اڇن اسان تنهنجي رب جا موڪيل آهيون اهي تو وٽ ڪنڌ هن نه ڇڏي نه سگهندا. پوءِ هو گهر ۾ آيا ته حضرت جبرئيل ع الله ڪ جي حڪم سان پنهنجي هڪ پَر جي جهپٽ کين هنئي پوءِ هو انڌا ٿي پيا ۽ هيڏانهن هوڏانهن چڪر کائيندا ترندا رهيا. پر دروازي جو رستو نه لڌائون. آخر حضرت لوط ع پاڻ انهن کي سندن نابينائي جي